

"ШЫН" — БӨГҮНГҮ АМЫДЫРАЛЫВЫС

2003 чылдың II-ги чартында чагыдылга апрельде уламчылап турар

Өртектери эрги хевээр: 6 айда хууда чагыдыкчыларга – 240 рубль, ооң иштинде: 100 рубль – редакцияга, 140 рубль – почта эргелелинге чедирилге дээш баар. Пенсионерлерге чийгелделиг – 205 рубль.

Организацияларга – 317 рубль, ооң иштинде: 150 — редакцияга, 167 — почта эргелелинге чедирилге дээш.

Организациялар солунну почтадан кээп алырга – 281 рубль.

3 айлап чагыдар болза: хуу чагыдыкчыларга – 120 рубль. Пенсионерлерге — 103 рубль.

Организацияларга – 158 рубль 50 көпеек.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп солунну чагыдып ап болур.

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 46 (16657)

2003 чылдың
АПРЕЛЬ 22,
вторник

Ат салган шагы 19.00
Садар өртээ 3 рубль.

ТР-ниң Чазаанда

ДАРЫЙ ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАР

Тыва Республиканың Чазааның калбак хуралы апрель 18-те болуп эрткен. Сибирь федералдыг округтуң Тыва Республикада кол инспектору В.И. Чернышов, ТР-ниң прокурору К.И. Кудряев хуралга олурушкан. Ол ышкаш хуралдың ажылынга кожуннар, хоорайлар чагыргаларының, тус черниң Төлээлекчилер хуралдарының даргалары,

ТР-ниң Чазааның кожуннарда, хоорайларда девискээр эргелелдериниң, яамыларның, ведомстволарның, организацияларның удуртукчулары, прокуратура, суд, иштики херектер, банк, саң-хөө, үндүрүг органның харысалгалыг ажылдакчылары болгаш ескелер-даа киришкен.

АЙЫТКАЛДЫ АМЫДЫРАЛГА БОТТАНДЫРАР. «2003 чылда республикада байдал болгаш күрүне политиказының дугайында» ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактың ТР-ниң Улуг Хуралыга Айыткалын амыдыралга боттандырар талазы-биле хемчеглерни бадьлаар дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Бо чутула күрүне уjurдузалыг документиде айыткан сорулгаларны күүседир хемчеглерниң төлөвилелин Чазак ажылдап кылган. Чазак кежигүннери болгаш хуралдың киржикчилери ангы-ангы секцияларга үстүп алгаш, Айыткалдың бөлүктериниң аайы-биле күүседир хемчеглерни сайгарып көргөш, чүс хире немелделерни киригенер.

Сайгарылга соонда хуралга шупту чыгып келгеш, бөлүктерниң удуртукчулары кандыг немелделерни киригенин илеткээн. Чазак кежигүннери оларны сайгарып көргөш, хемчеглерге чогуур эдилгелерни кириген. Шак ынчалдыр бүгү талалыг сайгарылганы кылып тургаш, Айыткалда сорулгаларны күүседир хемчеглерни хүлээп алган.

Ш.Д. Ооржак сөс алгаш, Айыткалды күүседир хемчеглерниң оларны амыдыралга боттандыраарының уjur-дузасынга доктааган. Мында күрүне эрге-чагыргазын быжыглаарының, демократияны хөгжүдериниң, бюджет болгаш өске-даа хоойуларны күүседириниң, экономиканы, социал адьрны сайзырадырының, корум-чурумну быжык-

лаарының болгаш өске-даа республиканың бурунгаар депшилгезин дүргедедиринче чоннун амыдыралын экижидеринче угланган хемчеглер киргенин ол айыткан. ТР-ниң чаа Чазааның, ооң баштайгы Даргазының Айыткалында кириген сорулгаларны күүседир даалгаларны алган яамылар, ведомстволар, бүгү деңгелдин күүсекчи эрге-чагырга органны оларны күүседир дээш бүгү күжүн, аргаларын ажыглап тургаш, билдиги ажылдаарынче кыйгырган. Эң кол кичээнгейни республиканың экономиказын хөгжүдеринче, акша орулгазын көвүдедиринче, корум-чурумну быжыглаарынче угландырган.

(Уланчыгы 2-ги арыцда).

Ада-чурттуң Улуг дайынынга
Тиилелгениң 58 чыл оюнга тураскааткан

“ШЫН” СОЛУННУҢ ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

тыва хүрешке чаңчыл болган маргылдаа

Май 9-та хүндүскүнүң 12
шакта “Хүреш” стадионунга
болуп эртер.

Чоокку чылдарда бистиң республикага кээп көрбээн, Моолдун эң шыырак мөгелери бо улуг байырлалга база киржир.

Аңаа республиканың кожуннарының болгаш найысылалдың эң шыырак мөгелерин киржиринче чалап тур.

ЧАГЫКЧЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

2003 ЧЫЛДЫҢ АПРЕЛЬ 25-ТЕ

Тыва Республиканың болгаш Кызыл хоорайның харылзааның бүгү салбырлары СОЛУН ЧАГЫДЫКЧЫЛАРЫНЫҢ ХҮНҮН органиастаар.

Силерге чийгелделиг өртектерни саналдап тур бис. Ол хүн Кызыл хоорайда харылзааның кайы-даа салбырынга эң мурнап келгеш, солун, сеткүүл чагыткан кижиге ЧАРТЫК ЧЫЛДА УРУГЛАРГА ЧАГЫДЫЛГАНЫ ХАЛАСКА КЫЛЫП БЭЭР. Солуннарга эң хөй чагыдылга кылган кижиге «АиФ» солуну чартык чылда чагыдып бээр.

Солун чагыдыкчызының хүнүн түңнөп үндүргөш, эң кол шаңнал — электри-биле ажылдаар **ЭТ ТЫРТАР МАШИНАНЫ** алып чагыдыкчыны тывар.

Силерни манап тур бис.

СӨӨЛГҮ ШАКТА

◆ Ирактан кээп турар чамдык медээлерни езугаар алырга, ында ай хире үргүлчүлээн дайын доозулган, а чамдыкта доозулбаан ышкаш бооп турар. Эрткен дыштаныр хүннүң медээзинден дыңналганы болза, америк тускай даалга күүседир шериглер сорулгазын күүсеткен, олар чуртунче чанар, аңаа анаа шериг кезектер арткаш, электри шугумнарын тургузар, ээлери чок арткан бүдүрүлгө черлерин болгаш дескен чоннун бажыңнарын, эт-сөвин үптөп турарлар-биле демисел чорудар деп дыңнаткан.

◆ Саддамның күдээзин болгаш чазакка турган бир сайытты Багдадка тутканын база дыңнаткан. Ирактың келир үезин шиитпирлеп, парламентини тургузарын чугаа-

лажып турары дыңналып турар. Өске-даа айтырыглар бар, ынчалза-даа олар тодаргай эвес. Катарга турган америк информация төвү ажылын соксаткан.

◆ Эрткен неделяда Москвага Күрүне Думазының депутаты Сергей Ющенковту бажыңының чанынга өлүргөн. Депутатты политиктиг чагыг езугаар өлүргенинге каразып турар. РФ-тиң Президентизи В. Путин ооң өг-бүлезинге кажыдал бижиин чоруткан. С. Ющенков болза бо чылдың декабрь 24-те Күрүне Думазынга сонгулдаларга киржир 5 хуу деткимче алган, чаа бүрүткеткен Россияның либерал партиязының удуртукчуларының бирээзи болур.

◆ Ирактың Багдадта төп музейинге шыгжаттынып турган 42 эң үнелиг экспонатты оор-

лааш, дезип бар чораан хамаатны Сирияның кызыгаарынга туткан.

◆ Волгоградта «Лукойл» компанияның нефть дамчыдар шугумунга халап болганындан ооң чоогунга турган школадан 93 уруг янзы-бүрү хоранна-нышыкынга таварышкаш, эм-нелгелерде кирген. Уругларны чогуур үезинде озалдыг черден чайладып болур арга турган, ынчалза-даа бүдүрүлгө чери ондакты чайладып аптар деп бодааш, школаже дыңнатпааны илерээн. Кеземче херээн оттурган.

◆ Россияга анай-хаактар воскресеньезиниң байырын демделгээн.

◆ Апрель 25-те азы 26-да Россия Сонгу Доштуг океанга дош аайы-биле шимчеп чоруур станцияны ажыдар, а апрель 26-да делегейниң космос станциязынга ажылдаар космонавтылар ужуп үнер.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР
МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

ҮСТҮҮ-ТЕЙДЕ ААЛ

Өвүр кожуунун ажил-агыйының кол угланышының мал ажил-агыйы ээлеп турар. Кожуунун, ол ышкаш республиканың экономикаының хөгжүдөзүнгө хууда малын малдап, кадарып олулар малчыннарның үлүг-хуузу улуг дээрзи билдингир. Бо хүнде Өвүр кожуунда 840 өреге мал тудуп, өстүрүп олулар.

Эрткен неделяда "Шын" солунун бөлүк ажилдакчылары ук кожуунга сургакчылап чораш, Торгалыг суурдан улуг дыка ырак эвесте хууда малын кадарып олулар малчыннарның бирээзи Борис Белекович Кууларның аалынга чеде бердивис.

Көдээниң баштайгы медээчизи—коданчы ыттар чаржып ээре-дир. Оларның аразында езулуг тыва уксааның бүзүрелдиг коданчы ыды, кавказ хевирниң овчарказы, хава-даа бар-ла. Өдекте мал шагда-ла кажаалаттыңган, аалдың чымыштыг ижи чаа-ла адакталып доозулган дээрзин кажаада ийи-чаңгыс хой-өшкүнүң удур-дидир эткени

херечилеп тур.

Удаваанда аалдың ээзи уткуй үнүп, бажыңче чалады. Борис Белекович, Ортун-оол Белекович алышкылар 1000 хире шээр малды база чылгы болгаш бода малды азырап олулар улус болду. Бо хүннерде кыштаандан оларның чаңгызы чүгле төрүүр хойну бадырып, чазаанче көшкөн үезинде чеде берген болдувус. Хой оол-даашкыны адакталган, малдың күш-деңгели чүгээр.

Борис Белековичниң ада-ызыгууру шаандан тура малдың төве биле ивиден ескезин хөйү-биле азырап, өстүрүп чораан угундан малчыннар. Адазы Белек Тежикович Куулар колхоз, совхоз-тажышкын үезинде хөй малды кадып, бүгү назынында малчыннап келген Тыва автономнуг областың алдарлыг

малчыны, 8 ажы-төлүн ажилга кызымаккай кылдыр кижизиткен үлегерлиг ада.

Тыва кижиниң чоргааралы, чемгерикчизи, өөрүшкүзү малда дижир. Хоочун малчынның

Малчын Борис Куулар.

оолдары Борис Белекович, Ортун-оол Белекович адазының изин изеп, малын малдап, хөй санныг уруглары, уйнуктары, төрелдериниң улуг-бичии уругдарын деткип чорууру ол.

Ортун-оол Куулар 14 харлыындан эгелээш, бүгү назынында мал кадарып, 100 хойдан 90-дан эвээш эвес хураганы ап чораан. Ортун-оол, Натальяларның өг-бүлөзи — 7 ажы-төлдүг. Олар бода болгаш чылгы малы көвүдээрге-ле, каш удаа оорга алзып турганын Борис Белекович чугаалай-дыр.

Оорладып тура-ла, боттарының кызымаа, демнии-биле малының когун үспээн кижилерни маадырлар деп болур. Борис Белекович боду 2 чыл бурунгаар акызынга дузалажып, демнежип малчыннап үнген. Борис Белекович совхоз үезинде малчын коданнарже суг сөөртүп, учетчиктеп, бригадирлеп амьдыралы база малчыннар, мал ажылы-биле сырый харылзаалыг чораан кижиге болду. Елиза-

вета, Борис Кууларлар — 5 кыстыг, 1 оолдуг. Өгнүн херээжен ээзи эмчи мергежилдиг, бо хүнде эмнелгеде. Мал кадарарындан аңгыда бо өг-бүлө ногаа, картошканы тарып, эвээш эвес дүжүттү ап турарын малчынның "уругларым иези Улуг-Хем чурттуг. Өвүрнүн алыс чери сайлыг-даштыг, агаар-бойдузу шириин-даа бол, ары черден өггө келген аалчыларывыс "Улуг-хемде келген чүве-биле демей-дир" дижип чугаалажыр дээнинден эскердим.

Борис Белекович алыс черле анаа орбас, ажил-ишке кызымаккай дээрзин ооң чылдың-на буга суун бадырып, тараа, суланы шеней олуртуп турары бадыткап турар. "Өвүрге ногаа-картошка тарырга, үнмес деп чүве турбас, үнер. Алды-Тей дижик, шаандан тура чоннун тараа-быдаа тарып чораан дагылгалыг чери-ле болгай. Дүжүттү алыры — чүгле ажаарындан хамааржыр" дээр кижиге болду.

(Уланчызы 7-ги арында).

ДАРЫЙ ШИИТПИРЛЭЭР АЙТЫРЫГЛАР

(Төңчүзү, Эгези 1-ги арында).

ТР-ниң Чазак Даргазының Айыткалын, ону күүседир хемчеглерни чон ортузунга тайылбырлап, таныштырар дугайында хуралга база чугаалашкан. Айыткалды күүседир хемчеглерни биче номчугаш кылдыр парлааш, кожууннарже тарадыр.

Чазак кежигуннерин, хары-салгалыг ажилдакчыларын бо ажилды чорудары-биле кожууннарже сургакчылап үндүрер. Айыткалды күүседир хемчеглерни күүселдезин хынаарынга бүгү дөнелдин депутаттарын, күүсекчи эрге-чагырга органнарын, хөй-ниити организацияларын, массалыг информацияның чепсектерин хаара тударын хуралга чугула деп санаан.

АРАГА АСПААНДАН АДЫР-ЛЫР. ТР-ниң девискээринге арага аймаан садып-саарарынга күрүнө хыналдазын күштелдирер болгаш арагалаашкынга удур демиселди эң-не шыңгызы-биле чорудар хемчеглер дугайында айтырыгны хуралга сайгарган. ТР-ниң Кадык камгалал ямызының сайыдының бирги оралакчызы В.С.Ховалыг 2003 чылдың бирги кварталында республикага арагадан чеже кижиге хораннанып өлгениниң дугайында дыңнадыгны кылган. Ниитизи-биле 89 кижиге өлгөн, ол

эрткен чылдан 9 кижиге хөй. Оларның иштинде 37 херээжен бар. Назы талазы-биле алырга, колдуунда 30-ден 50 хар чедир кижилер амы-тынындан чарылган, олар ажыктыг күш-ажыл кылып шыдаар хамаатылар болур. Бо хире хөй кижиниң өлүп турар кол-ла чылдагааны — шынары багай араганы чажыды-биле садып турарындан болган. Ынчангаш анаа удур демиселди күштелдирерин ол саналдаан.

Арагалаашкынга удур база араганы чажыды-биле садып турарларга удур кандыг демиселди чорудуп келгенин Кызыл хоорайның мэриниң бирги оралакчызы С.А.Барыбин, Кызыл, Танды, Каа-Хем кожууннар чагыргаларының даргалары Н.Ч.Ооржак, С.С.Онгар, С.К.Долгар олардан Чазак Даргазы айтырган. Бо девискээрлерде арагалаашкынга удур элээн ажилдар чоруттунуп турар-даа болза, чамдык даргалар араганы чажыды-биле сөөртүп, садып тургаш туттурган кижилерниң адын, оларга хамаарыштыр кандыг хемчеглер алганын билбес болган. Моон алырга, арагалаашкынга удур демисел кошкак чоруп турар деп, түнелди Ш.Д.Ооржак үндүргөн. Дарга кижиге кожуунда байдалды беш салаазы дег билер ужурлуг.

Чугаалашкан айтырыг талазы-биле доктаалды хүлээп алган, ында арагалаашкынга удур демиселди күштелдирериниң хемчеглерин айыткан.

ӨРЕЛИГДЕ ӨӨНДЕЛЕВЕС.

Чурттакчы чоннун ажыллааны чылгы болгаш электри энергиязының өрелерин төлээриниң хемчеглериниң дугайында айтырыгны хуралга чугаалашкан. Өрелерни төлөдир, чыыр талазы-биле хемчеглерни ап турза-даа, одалга-энергетика бүдүрүлгелериниң чогуумчалыг ажылдаарынга херектиг акша-көпеек амдаа чедишпес. Ооң кол чылдагааны өрени төлээр хемчеглерни кошкак чорудуп келгенинде болуп турар. Ынчангаш хуралдың киржикчилери моон сонгаар бо айтырыгны шиитпирлээрде чүнү кылырын чугаалашкан. Бирги ээлчегде эрги шаанда турган совхозтарның, бүдүрүлгелерниң өрелерин үндүр бижириң шиитпирлээ. Өрелерни чыыр кижилерниң санын көвүдөдир, оларның харысалгазын бедидер болгаш өске-даа дээштиг ажылды чорударын дугурушкан.

Энергетика талазы-биле республика комиссиязын тургускан, ооң ажилдар дүрүмүн бадылаан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактын 2003 чылдың апрель 18-те № 288 Чарлыын езугаар күүсекчи эрге-чагырга органнарынга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Россия Федерациязының Үндүрүлгелер болгаш чылдарлар ямызының Тыва Республика талазы-биле эргелелиниң удуртучу Валерий Шагдыр-оолович ОЮННУ Тыва Республиканың Чазак Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаан.

***

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактын 2003 чылдың апрель 17-де №285 Чарлыын езугаар кадык камгалал талазы-биле ачы-хавыязы болгаш республиканың кадык камгалал системазынга күш-ажылчы чорудулгазының 50 чыл болганы-биле холбаштыр Кызыл хоорайда халдавырлыг аарыглар эмнелгезиниң диагностика салбырының эргелекчизи Лидия Васильевна СИЗЫХКА "Тыва Республиканың Улустуң эмчизи" хүндүлүг атты ты-

выскан.

***

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактын 2003 чылдың апрель 17-де № 286 Чарлыын езугаар кадык камгалалын хөгжүдеринге ачы-хавыязы болгаш республиканың кадык камгалал системазынга күш-ажылчы чорудулгазын эгелээнинден бээр 40 чыл болганы-биле холбаштыр республиканың кеш-венерология диспансериниң кол эмчизи Лидия Алексеевна ОХОТНИКОВАГА "Тыва Республиканың Улустуң эмчизи" хүндүлүг атты ты-выскан.

***

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактын 2003 чылдың апрель 21-де № 289 Чарлыын езугаар кадык камгалалыга ачы-хавыязы болгаш хөй чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш Каа-Хем кожууннун төп эмнелгезинде халдавырлыг аарыглар эмчизи Григорий Антонович КУРГА-СОВКА "Тыва Республиканың кадык камгалалының алдарлыг ажилдакчызы" хүндүлүг атты ты-выскан.

ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ АЙЫТКАЛЫНГА ДҮҮШТҮР КҮШ-АЖЫЛ – КАМГАЛАДЫЛГАЛЫТ

Уран чүүл чогаадылары, эң бедик бажыңнар, космос корабльдерин, чиир хлеб—чурт бүрүзүнүн бүтү байлаа кижиниң күжү азы угааны-биле тургустунар. Тараажынын, инженериниң азы эртемденниң күш-ажылынын кайызын эң-не чугула дээр дугайын кижилер аразында бо-ла маргыжа бээр ышкажыгай. Кандыг-даа күш-ажыл, бир эвес ында кижиниң сеткил-сагыжы сиңниккен болза, хүндүткелдиг болур ужурлуг деп чугаалаар болза, шын болгу дег. Бир эвес стол кырынга тараажының чеми чок болза, эртемден ажыдышкын кылып, шүлкүчү чогаал бижип шыдавас. Бир эвес кижиниң күш-ажылга сеткилин сиңирген болза, кандыг-даа ажыл хүндүткелдиг болур ужурлуг деп чугаалаар болзувусса, шын болгу дег. Бок

Хыналда чоруп турар үедө РФ-тиң Күш-ажыл кодекзиниң 16 болгаш 67 чүүлдериниң негелделеринге хажыдышкын болдуруп, ажылга хүлээп алган ажылдакчылары-биле албан кылыр бижимел керээлер чардынмаан. Дүрген кылыр күш-ажыл керээзиниң бижимел хевирин чорударын үргүлчү хажыдып келген. Хыналда чоруп турар үедө РФ-тиң Күш-ажыл Кодекзиниң негелделериниң чамдык хажыдышкыннары илерээн. Чижээ, хыналда эрткен чамдык бүдүрүлгелерин, албан черлериниң болгаш организацияларын хөй кезинде РФ-тиң Күш-ажыл Кодекзиниң 16 болгаш 67 чүүлдериниң негелделеринге хажыдышкын болдуруп, ажылга хүлээп алган ажылдакчылары-биле албан кылыр бижимел керээлер чардынмаан. Дүрген кылыр күш-ажыл керээзиниң бижимел хевирин чорударын үргүлчү хажыдып келген. Ажыл берикчилери бижимел керээлерни чүглө билдинмес хуусаада хүлээп алдынган ажылдакчылар-биле чарып турар болган. Ынды барымдаалар Чөөн-Хемчиктиң кожуун эмнелгезинде, "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайының Чадаанада участогунда, Би-Хем кожуунун чуртталга-коммунал ажыл-агыйында, Тураның №2 школазында, Чаа-Хөл кожуунун төп эмнелгезинде бар.

Күш-ажылдың бижимел керээзи бар-даа болза, РФ-тиң Күш-ажыл Кодекзиниң 57 чүүлүнүн негелделеринге дүшпөс. Кызыл хоорайның прокуратуразының кылып чорутканы бир хыналданы чижек кылдыр көрээлиңер. Нефть продуктуларын садып алгаш, сайгарып турар база машиналар тургузар хуузунда төлевирлиг черлиг В.В. дээр сайгарлыкчы ажылдакчылар-биле бижимел керээни чарган-даа болза, РФ-тиң Күш-ажыл Кодекзиниң

57 болгаш 303 чүүлдерин хажыткан: ажылдакчыларның ажылдап эгелээн хуусаанын айытпаан, ооң база ажыл берикчизиниң эргелерин биживээн, күш-ажыл чорудулгазы-биле холбашкан социал камгаладылганың хевирин болгаш утказын айытпаан, күш-ажылдың байдалының дугайында характеристика биживээн.

Сайгарлыкчы В.В. ажылдакчылар-биле керээ чарып тургаш, шенелде хуусаанын айытпаан болгаш ооң-биле Күш-ажыл Кодекзиниң 70 чүүлүн хажыткан.

Удуртукчуларның хөй кезин ажылче чаа хүлээп алган аныяк кижилерге ажылга хүлээп алган дугайында чеже хонук хуусаада бижимел дыңнадыг тайылбыр кылбайн, күш-ажылдың иштиги чуруму-биле таныштырбайн турар болгаш ооң-биле РФ-тиң Күш-ажыл Кодекзиниң 68 чүүлүн хажыдып турар. Хоойлунун шак ыңдыг хажыдышкыннарын Тожу, Мөңгүн-Тайга, Кызыл, Тес-Хем, Өвүр болгаш Бай-Тайга кожууннарның албан черлеринде, организацияларда бар.

Чөөн-Хемчик кожуунун чуртталга-коммунал ажыл-агый чери ажылдакчылары-биле күш-ажыл керээзи чарып тургаш, керээге материалдыг хандырылганы дугайында айытпаан, прокурор бүдүрүлгениң дужаалына удурланган.

Мөңгүн-Тайганың хыналда эрткен албан черлеринде болгаш бүдүрүлгелеринде РФ-тиң Күш-ажыл Кодекзиниң 136 дугаар чүүлүнге дүшпүр хажыдышкыннар бары илерээн. Ажылдакчының алыр шалыңының дугайында бижимел дыңнадыг айытпаан. Мөңгүн-Тайга кожуунун чуртталга-коммунал бүдүрүлгези 2000 чылдан бээр ажылдакчыларының алыр шалыңын төлөвейн, өрелиг арткан.

Шалың төлөөрин озалдадыр чорук Чаа-Хөл кожуунун чуртталга-коммунал бүдүрүлгезинде, ында ажылчыннарның шалыңын 2002 чылдан бээр төлөвээн. Чаа-Хөл кожуунун эмнелгези ажылдакчыларынга бир айның шалыңын төлөвээни хыналда үезинде илерээн.

Тываның чамдык организацияларында беш хонук хуусаа дургузунда күш-ажыл дептерин долдуруп тургаш, ону күүсетпейн, хоойлуну хажыткан. Бо талазы-биле Тожу кожуунун про-

биле ажылдакчыны өске ажылче шилчидеринге чөпшээржилге алырын), 192 чүүлүн (ажылдакчыга хемчег онаар мурунда ооң бижимел тайылбырын албан алыры), РФ-тиң КК-ниң 81 чүүлүнүн 6 кезээн болгаш "а", "б" пунктуларын хажыткан.

Чаа-Хөл кожуунун муниципалдыг чуртталга-коммунал бүдүрүлгезиниң удуртулгазы бир ажылдакчыга доктаамал күш-ажыл чурумун үрээни дээш разрядын кудуладыр хемчег онааган, ыңдыг хемчег хоойлуда көрдү-

ТР-НИҢ ПРОКУРАТУРАЗЫНДА

курору эрге-дужаалдыг кижилерге хамаарыштыр үш административтиг керекти КК-ниң 527 чүүлүнге дүшпүр көдүргөн.

Өвүр, Эрсин, Чаа-Хөл кожууннар албан черлериниң болгаш бүдүрүлгелериниң удуртукчулары чурум үрээни ажылдакчыларга хемчег онаарының чурумун хажыткан. Чижээ: РФ-тиң Пенсия фондузунун Өвүр кожуун талазы-биле эргелели эрткен чылдын март 19-та №14 дужаал өзугаар ийи ажылдакчыга сагындырыг онааган, ооң-биле РФ-тиң Күш-ажыл Кодекзиниң 192 чүүлүн хажыткан, хемчеглер РФ-тиң КК болгаш РФ-тиң Пенсия фондузунун эргелелиниң дугайында Дүрүмде ыңдыг хемчег көрдүмээн.

Эрсин кожуунун прокурору чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезиниң үш ажылдакчыларын ажылдан шын эвес үндүргөн дугайында билдиришкенин кожуун судунче кириген. Бүдүрүлгениң удуртулгазы ажылдакчыларга организацияның дүшкен дугайында баш бурунгаар сагындырар турган. Ооң-биле бүдүрүлгениң удуртулгазы РФ-тиң КК-ниң 180 чүүлүн (ажыл берикчизиниң инициативазы-

мээн.

Республикада ажылчыннарның күш-ажылын камгалаар талазы-биле эвээш эвес айтырыглар чыгып келген. Кайызында даа 100 ажыг кижик ажылдап турар Мөңгүн-Тайганың "Малчын" КУБ, "Тоолайлыг" колхозта, Каа-Хем кожуунун төп эмнелгезинде, Тандының арга-арыг ажыл-агыйында штатта күш-ажыл камгалаар талазы-биле специалистин ажылдаар чери чок, ол дээрже РФ-тиң КК-ниң 227 чүүлүн хажытканы ол болур. Оон ангыда Мөңгүн-Тайга, Танды кожууннарның үстүнде айтырган бүдүрүлгелеринде болгаш Тес-Хем кожуунун муниципалдыг чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүрүлгезинде Кодекстин 220-225 чүүлдериниң негелделеринге дүшпүр күш-ажыл камгалаарына таарымчалыг байдалдар тургустунмаан.

"Каа-Хем" хөмүр-даш уургайының Чадаанада участогунда ажылдакчыларга сүт бербейн турар. Аңаа көрдүнгөн сүттү бүдүрүлгениң удуртулгазы 1 литр сүттү 5 рубльге үндүр садып турар. Ол чорук РФ-тиң КК-ниң 222 чүүлүн каржызы-биле хажытка-

ны ол болур. РФ-тиң КК-ниң 225 чүүлүн хажытканы-биле холбаштыр Кызыл кожуунун "Пихта" кооперативтиң ажылдакчылары тускай чөпшээрелдиг хууда камгалал чөпсектери-биле хандырттырган. Сайгарлыкчы В. холунда ажылдап турар бензин сөөртүр машиналар чолаачыларын тускай хөп аймаа болгаш идиктер-биле чогуур денелге хандырбаан, ооң-биле ол РФ-тиң КК-ниң 221 чүүлүн хажыткан. Чаа-Хөлдүн кожуун эмнелгезинде шак-ла ыңдыг байдал тургустунган, рентген, тубкабинет, бактериология лабораториязының ажылдакчыларынга бот-камгалал чөпсек-херекселдерин бербейн турар. А Улуг-Хемниң кожуун эмнелгезиниң ажылдакчылары хууда бот-камгалал талазы-биле хандырттырмаан.

Тываның хөй-хөй бүдүрүлгелеринде дериг-херекселдер ажылында хажыдышкыннар болдунган. Кызыл хоорай прокуратуразының Күркүш-ажыл инспекциязы-биле кады чоруткан хыналданың түңнелинде "Кызылдың хлеб комбинаты" ААН септелге цегинге камгалал халып чок ажылдап турган демир хоюглар станокту хагдырган. "Чойган" кооперативте электри-биле ажылдаар дериг-херекселдер ажылдаар харьылаар кижилер чок болган. Ооң-биле электри күжү-биле ажылдаар дериг-херекселдер ажылдаарының дүрүмү хажыттырган. Оон ангыда "Чойган" кооперативте болгаш сайгарлыкчы Васильевтиң бүдүрүлгезинде ажылдакчыларны ажыл кылып шыдаар-шыдавазын хынаар эмчи комиссиязын өй-өйлөп эрттирбейн келген, ооң-биле РФ-тиң КК-ниң 213 чүүлүнүн негелделери хажыттырган.

(Уланчызы 4-кү арында).

ДАЙЫН ХООЧУННАРЫНЫҢ АМЫДЫРАЛЫ – БИЛЕ ТАНЫШКАН

Бо хүннерде Кызылда Ада-чурттуң Улуг дайының 304 болгаш күш-ажыл фронтунун 49 киржикчизи чурттап турар. Хоорайның Социал хөгжүлдө департаментиниң ажылдакчылары оларның амыдырал-чуртталгазы-биле таныжылгазын бо неделяда дооскан. Бо ажылды чорудары-биле албан черинге 9 бөлүктү тургускан турган.

Ажылчын бөлүктөрүң кежигүннеринге дайының хоочуннары бөгүңгү амыдырал-чуртталгазын, бергедеп турар айтырыгларын күзелди-биле чугаалап берип турганнар. Кайы хоочунга кандыг тодаргай дуза негеттинип турарын департаментиниң ажылдакчылары демдегледип алган. Хоочуннарның хөй кезини инвалидтер болгаш хоочуннар дугайында федералдыг хоойлуларны билбес болганы-биле оларның эрге-ажыктарын ук документилерде канчаар бижээ-

нин таныштырып, тайылбыр ажылдарын база кылганнар.

Департаментиниң начальниги Валерий Кууларның чугаалап турары-биле алырга, Ада-чурттуң Улуг дайының киржикчилериниң бөгүңгү амыдыралының дугайында тускай акт тургустунар. Ол өзугаар республиканың болгаш муниципалитеттиң социал хөгжүлдө черлери боттарының деңнелинге хемчеглерни алыр. Хоочуннарның амыдырал-чуртталгазы-биле таныжылга үезинде хоорайның Со-

циал хөгжүлдө департаментиниң ажылдакчылары боттарының күжү-биле дарый шийтирлеп шыдаптар айтырыгларын удур шийтирлеп турган.

Россия Федерациязының Президентини Владимир Путинниң Чарлыын өзугаар 2003 чылды Инвалидтер чылы кылдыр чарлаан. Департаментиниң ажылдакчылары Ада-чурттуң Улуг дайының киржикчилери болгаш инвалидтери-биле ажылды дооскаш, май айдан эгелээш, хоорайда чурттап турар күш-ажыл инвалидтери-биле таныжылгаларны бажыңнарынга эгелээр. Ооң түңнелинде база кылдынып чоруттунар ажылдар планы тургустунар. Маңаа бир мындыг чүүлү демдегледип кагза

артык эвес: Валерий Тасович Куулар хоорайның Социал хөгжүлдө департаментиниң начальнигинге бо чылдың март айның төнчүзүнде томуйлаткаш, баштай кылып эгелээн улуг ажылдарының бирээзи бо болур. Департаментини мурунда удуртуп турган дарга инвалидтер болгаш хоочуннар-биле мындыг тодаргай ажыл кажан-даа чорутпайн турганы ужуражылгалар үезинде илерээн.

Департаментиниң ажылдакчылары бөлүктөргө үстүп алгаш, дайын киржикчилериниң бажыңнарын кезип турар деп чүүлдү билип алган ийи-чаңгыс кара сагыштыг хамаатылар чамдык хоочуннарның бажыңнарынга баргаш, ук албан чериниң

ажылдакчылары кылдыр боттары таныштыргаш, силерге Тийлелге хүнүнде тускай белек белеткей турар бис, ыңчангаш ону аай-дедир сөөртүрүңгө чарыгдар хөй эвес акшадан берирер дээш кырганнардан акша мегелеп ап турар таварылгалар илерээн. Шак мындыг чорукту болдурбазы-биле Кызылдың иштиги херектер эргелелинге билдиришкени департаментиниң удуртулгазы кириген. А социал ажылдакчылар дайының хоочуннарын кичээңгейлиг болурунче кыйгырып турар.

Кызылдың Социал хөгжүлдө департаментиниң ажылдакчылары тускай шындылгаларлыг болур дээрзин утпаза чугула.

КУШ-АЖЫЛ - КАМГАЛАДЫЛГАЛЫГ

(Төңчүзү. Эгези 3-кү арында)

Бүдүрүлгелерде озал-ондак болурун чавыздар талазы-биле организаствыг профилактика ажылы Тывада чоруттунмай турар дээрзин ТР-ниң күш-ажыл камгалалынын инспекциязынын кылып чоруткан анализи бадыткаан. 1995-2000 чылдар дургузунда Тывага 1600 ажыл ажилдакчылар бүдүрүлгеге кемдээшкин алган, бүдүрүлгеге болган озал-ондак үезинде 50 кижичи амытынандан чарылган.

Бөгүн Тывада 1000-дан эвээш бүдүрүлгелер, организациялар, албан черлери бар. Оларның бүдүрүлгеге дериг-херекселдери эргижирезин, ооң иштинде автотранспорт парогында техниканың айыл чок чоруу негелделеринге дүүшпес. Ындыг байдал бүдүрүлгеге озал-ондак болурун көвүдөдир. ТР-ниң Күркүш-ажыл инспекциязынын болгаш Курком-статтың оперативти-биле берген сан-түннелдери-биле алдыр, 2001 чылдың январь-сентябрь айларда бүдүрүлгелерге 87 озал-ондак болган. Эрткен чылын ол сан 117 кылдыр өскөн.

Россия Федерациязынын Конституциязынын 72 чүүлүнге дүүштүр күш-ажыл хоойлужудулгазы РФ-тиң болгаш ооң субъектилериниң кады чорудулгазында турар. "РФ-ке күш-ажыл камгалалынын үндезининиң дугайында" Федералдыг хоойлуунуң 6

дугаар чүүлүнде көрдүнгени болза, субъектилерниң күрүне эрге-чагырга органнарынын эргезинге күш-ажыл субъектизиниң девискээринге күш-ажыл камгалалдыгын эргелеп-башкаруун, күш-ажыл камгалалдыгын болгаш аңаа таарымчалыг байдалды тургузарынын девискээр аайы-биле тускай сорулгалыг программаларны ажылдап кылыр база бадылаар, субъектилерниң акша-хөреңгизи-биле күш-ажылды камгалаарын үндүрер чарыгдалдарны тодарадыр. Оларның күрүне эргезинге эргени тывыскан. Маңаа ажыл берикчилериниң экономиктиг сорулгаларынын талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыры болгаш боттандыраары, специалистерни өөредир, күш-ажыл камгалалынын негелделериниң талазы-биле билиин хынаары, хынаар экспертизаны организаствыг болгаш организацияларга күш-ажыл камгалаар талазы-биле ажылды сертификастаары (чөпшээрээри) хамааржыр.

РФ-тиң Конституциязынын болгаш Россия Федерациязынын "Россия Федерациязына күш-ажыл камгалалынын үндезининиң дугайында" хоойлуунуң үстүнде айгттыг негелделери турбуже, республика девискээринге күш-ажыл камгалалынын күрүне эргелеп-башкарылганы

боттанмай турар, күге дээрже республиканың күрүне эрге-чагырга органнарынын структуразында күш-ажыл эргелеп-башкарыптар ындыг орган амдыгаа чедир тургустунмаан. ТР-ниң Чазаа 1999 чылдың декабрь 6-да №1155 доктаал күлээп алган. Ооң үшкү пунктузунда 2000 чылдан эгелеп Күш-ажыл яамызынын структуразына күш-ажыл камгалаар килдисти тургузарын айыткан. Амдыгаа дээр килдиси-даа, күш-ажылды камгалаарынын болгаш аңаа таарымчалыг байдалдар тургузарынын сорулгалыг республика программазы-даа чок. Ажилдакчыларнын күш-ажылынын байдалын хынаар күрүне экспертизаны чорутпайн келген. "Россия Федерациязына күш-ажыл камгалалынын үндезининиң дугайында" федералдыг хоойлуунуң 21 чүүлүнге дүүштүр экспертиза ажылчын туруштарга аттестация эртерери - аар, хоралыг азы айылдыг байдалдарга ажыл дээш компенсацияны шын төлээрин хынаар ужурулг, ынчангаш ооң-биле РСФСР-ниң МЧ-ниң 1999 чылдың декабрь 3-те күлээп алганы №557 "РСФСР-ге күш-ажыл камгалалынын күрүне экспертизанын дугайында" доктаалынын негелделери хажыттыглан. РФ-тиң республикаларына күш-ажыл камгалалынын күрүне

экспертизаны тургузар дугайында айтышкыны ынчан-на берген. Ындыг экспертизаны чорудары күрүне надзорунуң болгаш контролунуң органнарынын, а база ол ышкаш ажыл берикчилериниң, ажилдакчыларнын болгаш профессионал эвилелдерниң ажыл-чорудулгазына эргежок чугула.

Күш-ажыл камгалалынын күрүне экспертизаны боттандыраар тускай орган чок болганда, күш-ажыл камгалалынын негелделерин каржызы-биле үреп турар организацияларны харысалгага онааштыраар болдунмас. Организацияны дүжүрер дугайында айтырылганы судка көрүп турар үеде күш-ажыл камгалалынын күрүне экспертизанын түннели албан херек апаар. Эмнелге-социал албан черлериниң ажылында бергедээшкин дугайында чугаалаары эргежок чугула. Профессия-биле холбашкан ажыл-чорудулганын түннелинде, ажилдакчы инвалид болу берген азы араан таварылгада, медицина-социал экспертиза чорударда күш-ажыл камгалалынын күрүне экспертизанын ук ажилдакчынын күш-ажылынын байдалын хынаан түннелинде херек. Тудуглар төлөвилелдерин, бүдүрүлгө объектилерин, машиналарны, механизмилери болгаш өске-даа бүдүрүлгеге дериг-херек

селдерин эде кылып турар үеде күш-ажыл камгалалынын күрүне экспертизаны оларнын күш-ажыл кылырына тааржыр-таарышпазын хынааш, түннел үндүрер. Прокуратураларны кылып чоруткан хыналдаларынын түннелдери-биле хоойлудурум хажыдышкынаарына хамаарышкан 30 айтырылганы кириген, хоойлууга дүүшпес 3 дужаалды буруу шалкан, 3 административтиг херекти көдүргөн, оварымчалыг болурунга бир сагындырыгны берген, хоойлууга дүүшпес байдалга ажилдан үндүрткен үш ажилдакчыны катап ажилга тургузар меделди судче кириген. Күш-ажыл камгалалынын дугайында хажыдышкынаар талазы-биле дыңнадыгны ТР-ниң Прокуратурасы ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржакка болгаш ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал хандырылга яамызынын чанынга күш-ажыл камгалалынын күрүне органын тургузарын ында айыткан. Амдызында ол айтырыг шийтпирлеттинмээн. Күш-ажыл камгалалынын күрүне экспертизаны боттандыраар орган база тургустунмаан.

А.ШИРИПЕЙ,
ТР-ниң хоойлудар болгаш хоойлужудулга күүселдезин хынаар талазы-биле килдистиң прокурору.

Кызыл хоорай чагыргазында

ХООРАЙ РЫНОКТАРЫНГА ЧААРТЫЛГАЛАР ЭГЕЛЭЭР

Кызылдың чагырга чери хоорайнын рыноктарын үенин негелделеринге таарыштыр эде дериг планныг. Бо айның төңчүзүнге чедир Кызылдың төвүнде "Авторынокту" хагаш, ооң девискээринден демир-киоскилерни үндүргеш, хаагыг садыг павильоннарын бо чылдың күске чедир турар. Шак ындыг павильоннарын элтээр болгаш, чогум туда бээрге, үр үе негеттинмес, ийи ай хире хуусаа четтир. Сайгарлыкчыларны "Азия" рыногун асфальтылааш, ынаар көжүрер.

Хоорайнын төп рыногунга база улуг септелге ажилдары бо хонуктарда эгелээр. Ол доосту бээрге, рыноктуң ишти-дашты дыка шинчи кирер. Ында садыгларлыг сайгарлыкчылар бажындарын болгаш чоок-кавы девискээрин боттарынын күжү-биле септээр.

Базаар девискээринге демир киоскилер база тургустун. Ол дугайында киоскилерниң ээлери — сайгарлыкчыларны сагындырган. Септелге үезинде киоск чокка ажылын уламчылаар дээн сайгарлыкчыларга хоорайнын рыноктарында өске черлерни бээр.

Төп рыноктуң демир киоскилериниң орнунга дашты чараш, ишти делгем садыг павильоннарын дарый эптеп турар. Олар үенин негелделеринге дүтүп турар бажындар болур дээрзинге чигзиниг турбас, а бо павильоннарын иштинге харын садыг киоскилери турар. Келген чонга болгаш сайгарлыкчыларнын боттарына эптиг байдалды олар тургузар, ылангыя кышкы үеде.

Павильоннардан дашкаар, рынок девискээринге садыглаар сайгарлыкчылар чангыс аай тускай садыг майгынарлыг болур.

Төп рынокта эът садар па-

вильоннуң септелгези бо хонуктарда доостур. Павильон каш чыл иштинде октаттына берген турганын кызылчылар билер. Делгемчээн ол черге ам 29 кижичи ажилдаар.

Эът павильону санитарлыг нормага дүтүп турар. Ында чаа баартак-соодукчуларны тургускан. Изиг, соок сугларны кириген, туалетти кылган. Садыгчылар чондан мөөң эът садып алырда, бажындан үнемес кылдыр подвалда тускай өрээлди септеп турар. Ветлаборатория өрээли ажилдаарына белен. Эът павильоннуң ажыдышкыны чоокку үеде болур.

Бо хүннерде туалеттер айтырылганы бүгү рыноктарда чидиг турары кымга-даа билдингир. Санитар нормаларынын негелделерин сагыры-биле чаагайжыттыг биотуалеттерни баштай төп рынокка ажыдар. Аңаа кирген улус күгө чигетинеринден аңгыда, арыглангыш аштанып, хол-будун чуп алыр аргалыг апаар. Чүгө бо ачы-дуза чедирилгези халас эвес болур.

Кызылдың чагырга чери хоорайнын девискээринде бүгү садыг шөлдеринге корум-чурумну тургузар дээн сорулганын эчизинге чедиреринге чигзиниг турбас. Ылангыя бир дугаарында оларнын девискээрлеринде турар киоскилерни рыноктардан арыглаар сорулгалыг. Чоокку бир-ийи чыл иштинде найысылалдың төвүнге, "Азия" садыгынын чанынга, мурнуу микро-районга, 50 дугаар садыг дужунга, "Востокка" болгаш хемниң оң талазынга садыг павильоннарлыг рыноктар катап тургустунар. Оларны чүгө оочур аайы-биле чаарты кылыр. Баштайгыларын үстүнде ададым - төп болгаш авторыноктар.

Чаа тудуп турар музей мурнунда демир киоскилер шуут турбас. Оларны бо хонуктарда хаар, девискээрни арыглаар. Музейниң архитектурлу планы ындыг, а "Детский мир" уруглар садыгынын мурнунда шөлдү ол садыгда ажилдап турар сайгарлыкчыларнын күжү (акшазы)-

биле септээш, уруглар ойнаар аттракцион хоорайжыгаш болгаш уруглар кафези ажыдар. Ооң девискээринге чоок черлерге пиво болгаш арага аймаан садарын хоруур.

Уругларга шак ындыг аттракцион хоорайжыгаш баштай "Тываның 5 чылы" стадион чоогунга ажыттынар.

БО ХОНУКТАРДА ЧУГААЛАЖЫР

Кызылдың мэриниң оралакчызы Виктор Моломдай хоорайнын чуртталга-коммунал ажил-агыяларынын төлээлери-биле амыдыралы чединмес кызылчыларга чуртталга субсидиязы төлээр ажылды шапкынчыдарынын дугайында чөвүлел хурал эрттирген. Бо айтырыгже кичээнге салбас арга чок апарган, күге дизе хоорайнын чурттакчылары чуртталга субсидияларын херекке шоолуг албай турар. А херек кырында ол коммунал ачы-дузаларын төлээринге өг-бүлөгө улуг дуза болур.

Бирги кварталда 4830 өг-бүлө 6 миллион 240 муң рубльдин субсидиязын кылдырткан. Хоорай чагыргазынын санап турары-биле алырга, ол эвээш көргүзүг-дүр. Ынчангаш бо талазы-биле ажилды күштелдирерин шийтпирлээн. Виктор Моломдай амыдыралы чединмес улусту калбаа-биле хаара тударын чөвүлел хуралдың киржикчилеринге сагындырган. Бо хүннерде чүгө Кызылдың социал-хөгжүлдө департаментизиниң данзызында безин 3600 кижичи турар. Ол бо албан чериниң ажилдакчылары чединмес улустуң данзызын тургузуп, адресстерин илердиринге дузалаарын дилээ.

Чуртталга субсидияларын хуу чер бажындарлыг хамаатыларга база берип турар. Олар хемүр-дашка, топка-ышка, газка болгаш электри энергиязына дузаламчыны кылдыртыр.

Чөвүлел хуралга чурттакчылар аразына тайылбыр ажилдарын күштелдирерин шийтпир-

лээн. Коммунал ачы-дуза төлө-вирин күлээп ап турар черлерге, хоорайнын автобустарына чуртталга субсидияларын кылып алырыгче чонну кыйгырып турар чарлалдарны, плакаттарны азарын база дугурушканнар.

Хоорайнын чурттакчыларынын, ылангыя бажың өртөөнге болгаш коммунал ачы-дуза чедирилгелеринге өрелиг хамаатыларнын бажындарын кезип, субсидия кылдыртырын сүмелээр ажилдарны уламчылаарын шийтпирлээн. Улуг бергедээш-киннери арендага берип турар бажындар ээлери тургузуп турар. Ынчалза-даа оларнын-биле ажилдар база уламчылаар.

Чуртталга субсидиязын кылдыртырга чүгө өг-бүлөлөргө ажыктыг эвес, а хоорайнын коммунал ажил-агыяларына база таарымчалыг. Субсидияга берген акша дөмей-ле оларнын агар саннарыгче кирип турар. Ынчангаш коммунал ажил-агыяларнын бүдүрүлгелери чон чуртталга субсидияларын долдураарына сонургалдыг болур ужурулглар. Ынчангаш мэриниң оралакчызы Виктор Моломдай бо бүдүрүлгө черлериниң удруткучуларын чыып алгаш бо хонуктарда чугаалажыр.

БИЗНЕС-ИНКУБАТОР АЖЫТТЫНАР

Кызылдың хоорай чагыргазы хоорайга биче бизнестин хөгжүлдөөнге сонургалдыг. Рынок экономиказынын үезинде ол бодунуң дээштиин көргүскен. Бизнесте чедишкыниң ажылдап турар дыка хөй биче бүдүрүлгелери шимченгир, сайгарлыкчы аныктар удрутуп турарын амыдырал бадыткаан. Ынчангаш келир үеде амыдыралын биче бизнес-биле холбаар сайгарлыкчыларны дарый белеткээри эргежок чугула апарган. Сөөлү чылдарда кайда-даа шалыпкын хөгжүп турар туризм, ресторан болгаш ювелир бизнестеринде, аш-чем болгаш болбаазырадылга үлетпүрүнде шыырак специалистер бо хүннерде чедишпейн турар. Бо айтырыгны

шийтпирлээр талазы-биле чамдык планнар Чазакта болгаш хоорай чагыргазында бар.

Удавас Кызыл хоорайга биче болгаш ортумак бизнеске кадрлар белеткээр бизнес-инкубатор ажыттынар. Ол дугайында чөвүлел хуралды хоорайнын мэриниң оралакчызы Виктор Моломдай каш хонук бурунгаар эрттирген.

Тыва Республиканың Биче сайгарлыкчы чорукту хөгжүдериниң болгаш деткириниң талазы-биле яамынын сайыдынын хүлээлгезин күүседип турар Аяс Лопсан Чазак рынок харылзааларынын үезинде чедишкыниң ажылдап шыдаар анык сайгарлыкчыларны белеткээрден аңгыда, бо хүннерде ажил чок арткан специалистерге чаа мергежилдер шингээди алыр аргаларны бээр сорулгалыг чугаалаан. Ону боттандыраарына бизнес-инкубатор өөредилге чери кончук тааржыр.

Кызылдың мэриниң оралакчызы Виктор Моломдай бизнес-инкубатор ажыдар черни тып бээрин, башкы кадрлар-биле четчелээринге дузалаарын болгаш өөредилге черинге бүдүрүлгелерни организаствыгтаарынга деткимче көргүзүлгө хоорай чагыргазынын мурнундан аазаан. Ооң доозукчулары келир үеде Кызыл хоорайнын бүгү талагы хөгжүлдөөнге улуг үлүг-хуузун кириер боор дээрзинге бүзүрелин илергейлээн. Найысылалга биче бизнестин бөгүнүгү кол кевири: туризм, хөй-ниитиниң чөмөн-чилге, дыштанылга черлери, аш-чем болбаазырадылгазынын улуг эвес бүдүрүлгелери, садыг-найма болгаш саң-хөө-биле ажилдар моон-даа соңгаар улам хөгжээн турарын чугаалаан.

Юрий ДАРБАА.

Хоойлужудулга палатазында

**ТУС ЧЕР БОТ-БАШКАРЫЛГАЗЫНДА
ЧААРТЫЛГАЛАР**

Апрель 16-да Улуг Хуралдын Хоойлужудулга палатазынга тус чер Хуралдарының төлээлери-биле семинар хурал болуп эрткен. Хуралдың кол сорулгазы – “Россияга тус чер бот-башкарылганын организастаарының ниити принциптериниң дугайында” Владимир Путинниң Күрүне Думазынче киригени РФ-тин хоойлу төлөвилелин сайгарып чугаалажыры болган. Ук хоойлу төлөвилели февраль айда бирги номчулгада хүлээп алдынган болгаш амгы үеде тус черлерде сайгарылга чоруп турар. Семинар-хуралды ажыдып тура, Хоойлужудулга палатазының даргазы Василий Оюн тус чер бот-башкарылганын эде тургузары шагдала негеттиниң келген дээрзин демдеглээн. Чаа хоойлу хүлээп алдынары билек, бот-башкарылга органнарының хүлээлгелерин тодаргайлап айтканш, ук хүлээлгелер акша хандырылганы-биле бадьткаттынар апаар дээрзин ол демдеглээн. Эске талазында, тус чер бот-башкарылганы чон-биле чоок харылзаалыг болгаш оларның хүлээлгелери тодараттыг болганда, харысалгазы база шыгыраар. Айттырылган хамаарыштыр кирген чаартылгалар эске-даа мурнунда билдинмес болуп артып турган айттырылганы тодарыдып турар. Ынчалза-даа чамдык четпестер база бар дээрзин Василий Оюн демдеглээн. Ынчангаш хоойлу төлөвилелиниң сайгарылганынга эрге-чагырганын эң куду чадазында эгелээш иделпейлиг киржип, боттарының саналдарын кириери чугула дээрзин ол чыылганнарга катап сагындырган.

Хоойлужудулга палатазынга ук хоойлунаң онзагай чүүлдеринге хамаарыштыр чугаа бир дугаарында эрткен чылдың декабрь айда тус чер Хуралдарының даргалары-биле баштайгы ужуражылга үезинде болган. Ынчан бүгү төлээлекчи эрге-чагырга органнарының мурнунга хоой-

лу төлөвилелин кичээнгеилик өөренип көргөш, саналдарны кириер дугайында сорулга салдынган турган. Ынчангаш бо хүн кылып чоруттунган ажылдың көскү түңнелдери бар болгаш тодаргай саналдар ажылдап кылдынган. Кызыл хоорай төлээлекчилериниң Хуралы хоойлу төлөвилелинде бюджетиниң карылгалыг кези орулгалыг кезинден 30 хуу көвүдө турар таварылгада, даштыкы башкарылга онаарының дугайында чүүлге хамаарыштыр сагыш чооваашкынын илеретип турар. Чүте дээрге амгы үеде Кызыл хоорай бюджетиниң карылгалыг кези 40 хуу ажып турар. Республиканың барык бүгү бот-башкарылга органнары дөмейлешкек байдалда дээрзи кымга-даа чажыт эвес.

Айткан хоойлу төлөвилелиниң сайгарылганында ангыда, Күрүнениң өңчү-хөреңги комитетиниң, Чер тургузуу болгаш чер курлавырларының талазы-биле комитеттиң специалистериниң тус чер бот-башкарылгаларының ажил-чорудулганынга хамаарыштыр кылган дыннады чыылган депутаттарның улуг сонуургалын оттурган. Чүте дээрге көдээ черлерде чер, өңчү-хөреңги айттырылгалары онза черни ээлеп турар. Чижээлээрге, хуу улус холунче кирген көдээ-ажыл-агыл техниказы Саян ажыр саттынып, самчыгдаттынганы көдээ ишчилерниң бир улуг аарышкызы апарган. Ынчалза-даа хуу эт-хөреңгини канчаар ажылгаары ооң эезиниң бүрүн эргезинде болганы-биле айттырыгы чогумчалыг шийтпирлээри болдунмас болуп турар. Хуралдың түңнелинде чыылган депутаттарның санал-аналын барымдаалап, Хоойлужудулга палатазының тус чер бот-башкарылгалары-биле кады ажилдажылганының дугайында саналдарын ажылдап кылырын шийтпирлээн.

Хоойлужудулга палатазының парлалга албаны.

ИДЕГЕЛ – ШЫНЗЫДЫШКЫНДА

Апрель 4-түн хүнүнде Бажың-Алаак суурнуң Культура бажыңыга Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутады Владимир

Кожай-оолович Ооржак-биле соңгукчуларның ужуражылганы болган. Аңаа депутат соңгукчуларга отчедун берип, айттырылгаларга тодаргай харыяларны берген.

Соңгукчулар ТР-ниң Чазааның 2002 чылда кылып чоруткан ажылын база 2003 чылда хүлээп алдынгылаан республика болгаш кожуун бюджеттериниң дугайында кыска тайылбырны дыңнааннар. Соңгукчуларның депутатка күүседире-биле кириген 45 чагыг-билдиришкенириниң 15-и кыска үе иштинде күүсеттинген.

Оларның иштинде дузалал ажил-агылын сайзырадырынга дузалаары-биле 19 шоодай картофельди үрезинге күзүн эгилделиг кылдыр керээ езугаар берип хандырган. Бажың-Алаак ортума школазынга ханы кудуктан суг сордурар механизми тыпчып дузалаан. Соңгукчу Шолбаның өг-бүлезинге Москва хоорайга 12 харлыг огулн кестирип эмнедиринге керек 200 муң рубльди ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржакка, Кадык камгалал яамызының сайыды Л.С.Эрдыниевага айттырып тургузуп, шийтпирлежип берген.

Чамдык кижилерниң малмаган садып алырынга, часкы тарылга дээш чээли алырынга билдиришкени, документилер шын долдуртунган, орнунга салыр долаалыг, чижээлээрге, бажыңныг, машиналыг азы кан-

дыг-ла-бир өңчүлүг болурун депутат тайылбырлаан. Чамдык соңгукчуларның чагыын күүседир арга чок болган. Чижээлээрге, сонга шили, дозу садып алып, ажы-төлүн өөредип чорудары, эмчилээр акша тывары депутаттын ажылында көрдүмүнээн.

Чөөн-Хемчиктиң кожуун чагыргазында депутаттар-биле активтиң каттышкан хуралынга корум-чурум айттырылгалары чугаалашкан. Аңаа депутат Владимир Кожай-оолович Бажың-Алаактың суму чагыргазын, участок төлээзин, корум-чурум тудар активтиң эки ажылдап турарын демдеглээн. Ооң соонда соңгулда үезинде деткички турган Д.Д.Сат сөс алгаш, депутат В.К.Ооржактың чон-биле быжыг харылзаалыгын, оларның идегел, бүзүрелин шынзыдып ажылдап турарын онзалап демдеглээн. Бо хүннерде Бажың-Алаак суурда холуштак барааннарлыг садыг ажиттынганы, 6 кижиге ажил тывылган.

Уруглар садының повары Монгуш, пенсионер Борбак Казы малчыннарга өг шывар презент чагааш, школачыларга дыштаары лагер аждарын, орнунга Хүрээ тудуун дүргедиринге киржирин, суурга көвүрүг

тударының айттырылын шийтпирлээрин хуралга саналдаан. Школа директору Анатолий Ондар суурда садыгның ажылы контроль чогуңдан чамдык барааннарның өртээ улуг апаарын, керектиг барааннарның чамдыкта үзүктели бээрин чугаалаан.

Хуралдың төңчүзүнде депутат В.К.Ооржак сөс алгаш, садыгга чонну аш-чем, идик-хеп болгаш өске-даа бирги чергениң барааннары-биле хандырып турарын, өртектерни эде көөрүн, малчыннар коданнарнычче бараанныг автолавкалар чорударын аазаан. Садыгның өртектерин, ооң ажылын хынаары-биле үш кижиге составтыг комиссияны тургускан.

Оон ыңай ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутады Хонук-оол Монгуш бистиң депутадыбыс В.К.Ооржак ышкыш чон-биле быжыг харылзаалыг ажылдап, үргүлчү кээп, соңгукчулар-биле ужуражып, оларның амыдыралын өөренип көрүп, олар дээш ажилдаарын күзээр-дир бис.

Дадар-оол Сат, пенсионер.

Бажың-Алаак суур.

Саналдар, бодалдар

ТӨЛЕПТИГ

КИЖИНИ СОҢГУУР

Бо чылдың январь 30-де “Шын” солунга үнген “Депутаттың кичээндири” деп, ТР-ниң Улуг Хуралының депутады А.Биче-оолдуң материалын номчааш, соңгукчу кижиге болганымда, бодалдарым илередикседим. Материалды номчуп оорган, берге-даа, харын коргунчуг-даа чүве-дир. Эрге-дужаал алып дээнде аңаа соңгуттуруп алып дээр кордакчы, ооң талалакчылары таныш-көрүш, дөргүл-төрөл тыртыжып, чүндү-даа кылырындан чалданмас болу берген. Ылаңгыя соңгукчуларны бодунуң талазына кирип алып дээш, кандыг-даа арга-хорганы кылыр.

Чамдыктары хоозун аазаашкыннар кылып тургаш, соңгудуп алгаш, соңгукчуларын уттуптар, Чазак, чагырга черлери-биле бир демниг ажилдавас боордур. Ындыгларны билип, көрүп-даа тур бис ышкыжып. Олар тыва чонунче сагыш салбас, оларны эки чурттазыннар деп бодавас, чүгле боттарынга таарымчалыг болза-ла, изиг-даа, соок-даа эвес.

Бо чылын Россия Федерациязының Күрүне Думазының депутаттарының соңгулдалары болура болгай. Орта депутат мандат дээш хөй кордакчылар киржири билдингир. Ынчангаш аңаа чер-чурт, тала-дугай дивейн, езулуг тыва чону, Тыва күрүнениң хөгжүлдеси дээш ажилдап шыдаар кончуг төлептиг кижини депутатка соңгуп алыры ажыктыг деп бодавас мен.

Динов МОНГУШ.

Өвүр кожуун, Солчур суур.

ШЕРИГ АЛБАНЫ

ӨӨРЕТКЕН

Совет шеригге албан-хүлээлгем эрттиргенимден бээр муғур 50 чыл болуп турар. Баштай Москваның Кремльге Чазак шеринге албан хаап, салбыр командири, биче сержант турдум. В.И.Ленин башкының мавзолейинге, СССР-ниң Дээди Советиниң сессияларынга, СЭКП ТК-ның пленумнарынга хүндүлүг таңнылдарга туруп, ийи чыл хире болдум. Ол ышкыш И.В.Сталинни хөөржүдүп турда, хүндүлүг таңнылга турганым, Улуг Октябрынның, Май 1-ниң байырлалдарының шериг парадтарынга киришкеним кажан-даа утундурбас. Эки албан-хүлээлгемни күүсеткени дээш СССР-ниң Чепсектиг Күштеринден алдын шак, хүндүлел бижиктер-биле (Булагнин, Василевский, Жуков оларның аттарын салган) шаңнадып турдум.

Кино артизи Вячеслав Тихонов бистиң кезекке офицер эргелиг шериг албаны эрттирип тургаш, “Часть он чеди шинчизи” деп кинога ойнаары-биле чоруй барган. Ол кино элээн каш чыл болгаш экранга көстүп келир, мээң канчаар ойнаанымны көөр силер дээш бистиң-биле чылыы-биле байырлашкыш, чорутканын утпаан мен.

Чазак шеринден чоруткаш, Приморск крайга округтуң шериг солунунга кезектер кезири штаттан дашкаар корреспондент болуп ажилдап тургаш, шеригден халашкан мен. Оон келгеш, шериг албанын эрттирип тургаш, өөренип алган мергежилим уламчылап, бо хүннерге чедир Тываның солуннарында материалдарны бижип чор мен.

Багыт-оол БАЙКАРА. Ак-Довурак хоорай.

ШЫН ШИЛИЛИҢЕР

Тожу кожуунундан Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазынга база Адыр-Кежиг сумузуңуң тус чер Хуралының депутаттарынга соңгуттурганнарны күш чок болдуруп каапкан. Ам база катап соңгулдалар эртер. Ол ышкыш алды айда Адыр-Кежиг суму чагыргазының даргазын соңгуур бис.

Депутатка соңгудуп алырында чүт-күвес кижиге чок болу берген шаг-дыр бо, ону чон эки билер. Бактап турар партия үезинден ам депутаттарның эрге-хүлээлгелери улгаткан деп чүвени билири чугула. Депутатка азы чагырга даргазынга соңгудуп алырын кордап турар кижилер ажыктыг чүтү кылдым, билиг-мергежилем, арга-шинээм кандыгыл, чонумга ажыктыг чүтү кылып шыдаар мен деп чүвени ханы боданып, шүгдүнүп көөрү ажыктыг болуп турар. Бот-боттары ылгажыр, өңүк-тала тыртыжар чоруктарны болдурбаза чогуур.

Биске социал-экономиктиг айттырылгаларны шийтпирлеп шыдаар депутаттар, суму чагыргазының даргазы керек болуп турар. Оларның чогуңуң чылдагаанындан Адыр-Кежиг суурда байдал маажым. Часкы ажил, арыг-шевер, өөредилге дээш, өске-даа айттырылгалар кымны-даа дүвүретпейн турар. Кым-даа бодун боду билер: арагалап, оорлап, кем-хөре-даа үлүгедип болур. Агитквартираларда кижизидилге ажылы барык чорувайн келген. Улуг спорт залы ээн турар. Суурнуң социал паспорту чогуңчалыг тургустунмаан. Ынчангаш шын сан-чурагай билдинмес. Суурда иви мал азырап турар кижилерниң шын данзызы безин чок.

Бир эвес чоннуң хөреңгем бердинген депутаттар, суму чагыргазының даргазы ажилдап турган чүве болза, үстүнде айткан болгаш өске-даа четпестерни чогуңчалыг шийтпирлептер турган ийик. Ынчангаш ам болур соңгулдаларда амыдыралды шыны-биле сайгарып билер, аксы-сөзүңгө шынчы, шыңгыы негел-делиг, эртемниг депутаттарны, суму чагыргазының даргазын шилип, соңгуп ап көрээлиңер, эргим чаңгыс чер-чуртугларым.

Татьяна КУШКАШ.

Тожу кожуун, Адыр-Кежиг суур.

“ТАРЫС” – ЧАА СОЛУН

База бир чаа кожуун бооп тургустунганы-биле холбаштыр Тере-Хөл кожуунун “Тарыс” аттыг солуну апрель 15-те чырыкче үнген. Ук солунну тургузарының дугайында кожуун чагыргазының доктаалын бо чылдың апрель 7-де үндүргөн, солуннуң редакторунга “Сылдысчыгаш” уруглар солунунуң кол редактору Александр Шокуноу томуулаан, ооң ораакчызы радио-журналист Светлана Данзын-оол.

Тарыс деп, ыдыктыг черлер аттарының бирээзи-биле адаттынган аржаанны бүгү Тываның чону билер, ооң ады-биле солуннуң адын адаарынга кожуунуң чурттакчы чону чөпшээрели, үнүң бергенер. “Тарыс” солунуң бирги үндүрүлгези чырыкче үнүп келгенинге чон өөрүп, Тываның кайгамчык каасчараш, бойдус чурумалдыг булуну – Тере-Хөл кожуунуң бүдүн төөгүзүндө бир дугаар боттары солунуң болганынга ТР-ниң Чазак Баштыңы Шериг-оол Ооржак байыр чедиргеш, бо хүннерде Тыва Республиканың Чазаа Тере-Хөл кожуунче онза кичээнгеи угландырып, чоннуң социал-экономиктиг байдалын экижидер дээш эвээш эвес ажилды кылганын демдеглээн.

“Тарыс” солуну 700 экзemplарлыг, ооң ниити шынары, чурук каасталгазы, материал-

дарны чыскааганы таарымчалыг, бо талазы-биле профессионал, ниити солун ажылының угши-биле таныш кижилер барын бадьткап турар. Ынчалзажок, ооң үндүрүкчүлери, чамдык материалдарны электен-не “суглук чокка” салдына бергенинден алгаш көөрге, тус чер улзуңуңа дүүшпези билдингир.

Солунуң бирги үндүрүлгезинде кожуунуң төөгүзүндө Тере-Хөлге бүгү-ле чаартылгаларны эгелеп, кылып турган кижиге база баштайгы “Т-14” тракторнуң башкарыкчызы Дмитрий Бегзиевич Доржунуң, Кунгуртуг — Нарын аразының оруун ажыткан баштайгылар Сандак Кыргыз, Кунчун Маадыны кысказы-биле демдеглээни солун. Ол ышкыш хоочун журналист Светлана Данзын-оолдуң “Тергиин чараш Тере-Хөлүм”, Чооду Кара-Күскениң “Чагыллар, йөрээлдер, күзээшкенин” дээш, өске-даа материалдарны парлаан.

Шак мындыг эгелээшкени-биле уламчылап, моон-даа соңгаар тус чер чурттакчылары – мал кадарчылары, балыкчылар, ивижилер, суму чагыргалары база албан организацияларның ажил-ижин чүгле боттары эвес, а бүдүн республиканың чону билер алыры өөрүнчүг-дүр.

Чимисмаа МОНГУШ.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ БАЙДАЛЫ

2003 ЧЫЛДЫН
Январь-март айлар

УЛЕТПҮР

2003 чылдын январь-март айларда республикада уллетпүр бүдүрүлгезинин ниити хемчээли (хууда сайгарлыкчыларнын бүдүргөн продукциязынын хемчээли-биле катай) амгы күштүг өртектер-биле 338,5 млн. рубльге үнелеттинген, 2002 чылдын ол үезинге деңнээрге, 108,0 хуу болган.

Улетпүр бүдүрүлгезинин ниити структуразында бот-үнениң улуг кезии электроэнергетикага — 45,6 хуузу, одаар чүүл уллетпүрү — 21,7 хуузу, аыш-чөм уллетпүрүнге — 20,0 хуузу хамааржыр.

Металл болбаазырадыр, ыяш болгаш ыяш болбаазырадыр, чиик уллетпүр, далган-крупа бүдүрүлгелери болгаш чарба, полиграфия уллетпүрүндөн аңгыда, республиканың өске бүдүрүлгелери бараанның продукция бүдүреринин хемчээлин улгаттырган.

Хөмүр-дашты болгаш даг-дүгүн казып тывары, электри болгаш чылыг ажылдап кылыры, хлеб болгаш хлеб кылыгылары, сүттөн продукция кылыгылары, арага болгаш арага кылыгылары, минералдыг суглар, балыктан кылган бараанның продукция, дилиг материалдары, стол болгаш сандайлар кылыр, даараан чүүлдер, бичии уругларнын иштики хептери, хой кежинден тон даараары көвүдээн.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

Көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлеринин талазы-биле көдээ ажил-агый бүдүрүшкүнүнүн ниити хемчээли баш удур санаашкын езугаар алырга, 2003 чылдын январь-март айларда 188,9 млн. рубль, 2002 чылдын ол үезинин деңнештирген өртектери-биле алырга, 88,7 хуу. Чурттакчы чоннун биче көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери көдээ ажил-агый кооперативтери кылдыр каттышканынын түңнелинде, көдээ ажил-агый продукциязы мынчаар тургустунган: көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери (биче болгаш дузалал ажил-агыйлары-биле каттыштыр) — 11,9 хуу, чурттакчы чон — 84,7 хуу, арат (тараачын) ажил-агыйлары — 3,4 хуузу (2002 чылдын январь-март айларда дес-дараалаштыр 11,4:85,5 болгаш 3,1 хуу турган).

Теве биле куштан аңгыда, ажил-агыйларда шупту малдын баш саны өзүп турар. Мыйыстыг бода малдын баш саны — 101,2 муң, хой, өшкү — 765,8 муң, хаван — 25,9, чылгы — 25,9 муң. Чурттакчы чоннун ажил-агыйларында мыйыстыг бода малдын 46,1 хуузу, хаванның 63,1 хуузу, чылгы малдын 42,4 хуузу, хой, өшкүнүн 26,9 хуузу онаажып турар. Арат (тараачын) ажил-агыйларында дес-дараалаштыр 12,5:13,7:13,4 болгаш 20,1.

Улуг болгаш ортумак көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде 2002 чылдын бо үези-биле деңнээрге, хой, өшкүнүн баш саны 1,6 хууга, хаван 7,3 хууга, иви — 20,4 хууга өскөн. Малдын арткан хевиринин болгаш куштун баш саны кызырылган. Куштун баш саны 16,4 хууга, чылгы — 13,9 хууга, тева — 8,5 хууга, мыйыстыг бода мал — 4,2 хууга кызырылган.

2002 чылдын бо үези-биле деңнээрге, төрүттүнгөн бызааларнын саны 14,6 хууга, хаван оолдарынын саны 35,2 хууга кызырылган. 2002 чылдын 1-ги кварталы-биле деңнээрге, мыйыстыг бода малдын өлүп хораары 29,1 хууга, хаванның — 17,0, хой, өшкүнүн 11,0 хууга кызырылган. Хураганнар болгаш анайларнын баш саны 15,5 хууга көвүдээн. 100 баш инекке хамаарыштыр 9 бызааны алган (2002 чылдын

январь-март айларда 10 турган), анай-хураган — 26, эрткен чылын 22 турган, хаван оолдары — 219, эрткен чылын 360 турган.

Бир инектен ортумак-биле 229 кг сүттү саап алган, эрткен чылдын январь-март айларда 257 кг турган, төрүүр кыс дагаадан 19 чуурганы алган, эрткен чылдын бо үезинде 24 турган. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринин мал чеми-биле хандырылгасы бир башка онааштыр алырга, 0,3 центнер мал чеминин единицы онаажып турар. 2002 чылдын апрель 1-де 0:5 турган.

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Чүкк сөөртүлгези. Өнчүнүн бүгү хевирлеринин автомобиль транспорту-биле 2003 чылдын январь-март айларда 264,0 муң тонна чүктү сөөрткөн азы эрткен чылдын ол үези-биле деңнээрге, 97,5 хуу болган. Агаар транспорту-биле чүкк сөөртүлгезинин ниити хемчээли эрткен чылдын ол үезинин деңнелинге дүүштүр алырга, 13,7 хууга көвүдээн болгаш 27,0 тонна болган.

Пассажирылар аргыштырылгасы. Транспорттун бүгү хевирлери-биле 4,5 млн. кижини ыңай-бээр аргыштырган, 2002 чылдын ол үезинге деңнээрге, 110,1 хууга көвүдээн.

Харылзаа. Харылзаа бүдүрүлгелери 38,4 млн. рубльге харылзааның ачы-дузазын чедирген, ооң иштинде чурттакчы чонга — 18,2 млн. рубльдин. Ниити ачы-дуза чедирилгезинин 46,4 хуузу чурттакчы чоннун ачы-дуза чедирилгезинге онаажып турар, эрткен чылдын бо үезинде 41,9 хуу турган.

ТУДУТ

Өнчүнүн янзы-бүрү хевирлеринин болгаш организацияларнын бо чылдын январь-март айларда акшаны бүгү дестеринден инвестициянын ниити хемчээли (немээн өртекке үндүрүткөр чокка) 73,3 млн. рубльди ажыглаан, эрткен чылдын бо үезинге деңнээрге, 0,1 хуу хөй болуп турар. Инвестициянын кол дөзү республика бюджетинин акша-хөреңгизи, ооң ниити хемчээли 60,2 хуу болуп турар. Шингээдип алган инвестициянын кол угланышкыны транспорт болгаш кадык камгалал адырларынга хамааржыр. Тудут керээзи-биле кылдынган ажилдарнын ниити хемчээли 70,6 млн. рубль болган.

БАРААННАРНЫН ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ

Сайгарылганың бүгү адырларында үүрмектеп садар бараан саарылгасы, ниитинин чөмөнниге черлерин киириштир алырга, бо чылдын январь-март айларда 671,8 млн. рубль болган, эрткен чылдын бо үезинин деңнештирген өртектери-биле алырга, 11,8 хууга көвүдээн.

Бараан саарылгасы улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелеринин 19,9 хууздундан, биче бүдүрүлгелеринин 32,3 хууздундан, эт-херексел, холушкак болгаш аыш-чөм рыноктарынга садыглаашкыннын 47,8 хууздундан тургустунган.

Үүрмектеп садар садыглаашкыннын саарылгасынын макроструктуразында аыш-чөм барааннарынын деңзигүүрү 53,1 хуу, аыш-чөмге хамаарышпас барааннарынын — 46,9 хуу.

2003 чылдын апрель 1-нин байдалы-биле алырга, үүрмектеп садар бараанның бүдүрүлгелеринде курлавыры 53,7 млн. рубль, азы 23 хүнге чедер.

ТӨЛЕВИРЛИГ АЧЫ- ДУЗАЛАР

Баш удур санаашкын-биле алырга, чурттакчы чонга көргүскөн төлевирлиг ачы-дузаларнын хемчээли 155,2 млн. рубль болган, доктааткан өртектер езугаар алырга, 2002 чылдын январь-март айларнын деңнелинден 9,4 хуу хөй болуп турар. Коммунал ажил-агый адырында, амьдыралчы ачы-дуза чедирилгезинде, харылзаа, аалчылар болгаш ниити чуртталга бажыннарында, эмнелгелерде, культура адырларында, транспортта төлевирлиг ачы-дузаларнын аңгы-аңгы хемчээли элээн бедик темпилер-биле өзүп турар.

ӨРТЕКТЕР

2003 чылдын март айда инфляция (акшаның үне чокталышкыны) эрткен чылдын декабрьга деңнээрге 3,1 хуу болган. Аыш-чөм барааннарынга өртектер 3,6 хууга, аыш-чөмге хамаарышпас барааннарга өртектер 3,1 хууга, ачы-дуза чедирилгезинге тарифтер — 6,0 хууга өскөн. 2003 чылдын март айда уллетпүрге өртектер көргүзүлгери 2002 чылдын декабрьга хамаарыштыр алырга, 101,8 хуу болган.

САҢ-ХӨӨ

2003 чылдын январь-февраль айларда улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелер 11,5 млн. рубль карылгалыг болган. 2002 чылдын ол-ла үезинде 3,2 муң рубль турган.

Бо чылдын март эгезинде улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелеринин ниити албан төлээр өрези кредитор өре, банкыларда болгаш чээлиде өре — 2220,6 млн. рубль, ооң иштинде хуусаазын эртирипкен өре — 1578,8 млн. рубль.

Хуусаазы эрткен кредитор өрениң ниити түңү 1376,4 млн. рубль азы ниити өрениң 75,4 хуузу болуп турар. Хуусаазын эртирипкен чээли өрениң структуразында бюджетче төлөлгелер — 20,3 хуу, күрүнениң бюджеттен дашкаар төлөлгелер — 26,9 хуу, хандырыкчыларда өре — 41,5 хуу четкен.

Банкылардан алган чээлиде болгаш чээшкынерде өрелеринин ниити түңү 394,5 млн. рубль, ооң иштинде хуусаазы эрткен өрелер — 202,4 млн. рубль.

2003 чылдын март 1-нин байдалы-биле алырга, дебитор өрениң ниити түңү 983,8 млн. рубль четкен, ооң иштинде хуусаазын эртирипкен өре — 626,3 млн. рубль. Хайгааралга алдынган бүдүрүлгелеринин күш-ажыл төлевиринге акша-хөреңги төлөлгезинин талазы-биле хуусаазын эртирген өрениң ниити түңү 2003 чылдын апрель 1-нин байдалы-биле алырга, 149,2 млн. рубль болган. Эрткен чылдын ол үези-биле деңнээрге, 9,7 млн. рубльге өскөн (7,0 хуу). Хуусаазын эртирген өрениң ниити түңүндө бүдүрүлгө адырларынын өрениң үлүү 53,6 хуу, социал адырнын 45,0 хуу, өске адырларнын — 1,4 хуу. Бир ажилдакчыга хамаарыштыр күш-ажыл төлевиринин талазы-биле хуусаазын эртирген өре — 10682 рубль, ооң иштинде бүдүрүлгө адырларында — 7919 рубль, социал адырда — 19463 рубль.

АМЬДЫРАЛДЫН ДЕҢНЕЛИ БОЛГАШ ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУН ОРУЛГАЛАРЫ

Чурттакчы чоннун кижии бүрүзүнге хамаарыштыр акша орулгалары 2003

чылдын январь-март айларда 2278,2 рубль болган. Боттуу-биле бар акша орулгалары (албан төлээр төлөлгелерни болгаш дадывырларны казып кааптарга, арткан болгаш хереглел өртектеринин чыынды индекси-биле эде көргөн орулгалар) 2002 чылдын деңнелинге көөрдө, 4,7 хууга өскөн. Амьдырап чурттаарынга эргежок чугула чүүлдеринин хемчээли чурттакчы чоннун бир кижизинге хамаарыштыр айда ортумак-биле 2190 рубль, ооң иштинде ажилдап шыдаар кижиге — 2293 рубль, пенсионерлерге — 1646 рубль, уругларга — 2255 рубль.

Айда ортумак-биле санаттынган шалың акшазы 2003 чылдын февральда 3802,6 рубль хемчээлдиг болган. 2002 чылдын февральга деңнээрге, ооң ниити хемчээли 7,7 хууга өскөн.

2003 чылдын март төнчүзүндө күрүнениң чонну ажилга хаара тудар албанынын органнынга учетка ажил дилеп турар 13,7 муң хамаатылар турган. Оларнын иштинден албан езузу-биле 11,5 муң кижии ажил чок деп хүлээп көрдүнгөн. Оларнын 54,3 хууздунга ажил чок чорук талазы-биле ажил чоктарнын пособиезин тывыскан.

Демография. 2003 чылдын январь-февраль айларда республикага чурттакчы чоннун чайгаар өзүлдөзи 1000 кижиге онааштыр 5,9 кижии болган, ооң мурнунда чылын 2,4 турган. Чурттакчы чоннун өзүп көвүдээр чоруу 28,7 хууга көвүдээн болгаш 1000 кижиге онааштыр 21,1 чаш уруглар төрүттүнгөн.

Өлгөн кижилеринин 765 таварылгасы бүрүткеттинген, азы 1000 кижиге онааштыр 14,8 өлгөн кижии болган. Чаштарнын өлүп хораар чоруу ол-ла деңнелинде. 1000 чаа төрүттүнгөн чаштарга онааштыр 19,5 чаш уруглар 1 хар чедир назылыг тургаш өлгөн. 2002 чылдын январь-февраль айларда 31,2 турган.

2003 чылдын январь-февраль айларда ХБАБ органнынга 228 бадыланчылгаларны, 112 чара бадыланчылганы бүрүткөөн, а бадыланчылганы турарларнын саны 112 кижиге көвүдээн, чара бадыланчылга эрткен чылдын деңнелинде. 1000 бүрүткеттинген бадыланчылгага 491 бүрүткеттинген чара бадыланчылга онаажып турар (2002 чылдын январь-февральда 967 турган).

Чурттакчы чоннун аарыыр чоруу. 2003 чылдын 1-ги кварталында республика девискээринге халдавырлыг аарылардан аарып турар кижилеринин саны эвээжеп турары бүрүткеттинген. Халдавырлыг гепатиттен (100 муң чурттакчыга 49,9 таварылга, эрткен чылын 131,8 турган), ижин-шөйүндү аарыларыннан (40,6 болгаш 51,6) аарып турар кижилеринин саны кызырлып турар.

Корум-чурум үрээшкени. Республика ИХЯ-зынын сан-медээлеринден алырга, 2003 чылдын январь-март айларда 1994 кем-херек үүлгедишкени бүрүткеттинген. Чурттакчы чоннун 100 муң кижизинге хамаарыштыр 641,6 кем-херек үүлгедишкени онаажып турар, эрткен чылдын ол үезинде 685,1 турган. Өлүм-биле доозулган озал-ондак, үптээшкени, наркотиктер-биле холбашкан кем-херек үүлгедиглери, боо-чөпсек сайгарылгасы-биле холбашкан экономиктиг кем-херек үүлгедиглери өзүп турар. Кем-херек үүлгедиглерин илередип тывары 52,8 хуу болган, эрткен чылдын бо үезинде 46,6 турган.

ҮСТҮҮ-ТЕЙДЕ ААЛ

Ольга, Кудаала Монгуштар.

Бичии кадарчы Айдың.

(Тончүзү. Эгези 2-ги арында).

Бо хүнде малчынның коданында улуг дузалакчылары — 17 харлыг оглу Кежик-Чыргал болгаш 14 харлыг чээни Айдың. Ол ышкаш малчынның чоокта Таңдыдан чанында көжүрүп эккеп алган төрөлдери — Кудаала, Ольга Монгуштарның аныяк өг-бүлөзи. Аныяк малчыннарның маңган ак кылдыр чугайлап, дозулап үндүргөн чурттаар оран-савазын сонгадан сонуургап көрдүвүс-даа.

“Малга карак билер, сеткил билер” деп Борис Белекович чугаалап олур. Малды сеткилинден өстүрүп, ажаап карактаары болгаш туда кадарары негетинер апарган үе-дир ийин бо. Ылангыя кыдыг-кызыгаар черге Моол, Алтай-Саян, Хемчиктен дээш, оорлар-ла хөй. Ойнап-даа, шай-даа ижип олургаш, даштын малың бодап олурар сен. Оорлар угаан кирип, Тываның малы өзер кылдыр, оода бо 4-5 чылда соксаар чүве болза — деп, ол чугаалап олур. Шагда аалдың ажы-төлү улуг-бичиизи чокка боттарының шаа-биле хүлээлгелерлиг болур. Эң бичиелери чээргенээр, бызаа бажы дозар, хой кадарар. Хой кадарар кижиге хураган азы анай кежин тутсуп каар. Бичии чажындан ажы-төлдү ажылга өөредир турган. Ам ажыл чок-ла дээр, ажыл чок эвес, мал кадарар, тараа-быдаа тарыыр дээш, кылыр ишти боду билер чүве ышкажыл. Кижиниң күзөл

чогу болбазыкпе деп, малчынның өзүп оран салгалче сагышсыраан бодалдары, келир үеде Тываның сайзыралы, делегейде амгы байдал дугайында орайга дээр удуvain, чугаавыс үспедивис.

Белдир-Тайга, Согуналыг, Калбак-Тайга, Улуг, Биче Хадыр-Тайга баары Чоза азы “Шивиттиг” хемниң унун дургаар ада-өгбелериниң чуртун ээлээн малчынның чазаан Үстүү-Тей деп адаар болду. Чайын олар Чоза хемниң уну сериин Белдир-Тайгага чайлаар. Ынчан оларга аалдың өдээнде турар улуг чүк машиназы, чиик-даа машина ажыглаттынмас. Малды чайын күш кирип, семиртип ап, келир кышка белектер алыры-биле айттарга чүдүртүнгөш, үнүптөрлер. Көшкүн малчын амыдыралдың бир чарылбас кезээ ол.

Өдөктө 300 хире хураган төрөөн. Ынчалза-даа ону малчын амдызында санче кирибес. Орус чоннун “Дагаа оолдарын күзүн санаар” дээн үлегер чугаазында ышкаш оларын күзүн санче кирир дээр кизи болду. Аалдың коданында кажаада сиген ам-даа элээн бар. Арай харыксырап баксыраан хойларга болгаш хураганнарга ол көк үнгүже четчир.

“Өвүр хадып чыдыр-ла боор” дээн ышкаш даартазында эртенги сериин салгын ажык кажаада анай-хураганнарның хоюг дүгүн суйбай аарак үрүп тур. Бичии Айдың кара баштыг хойнуң ийи талазындан чаржалажып эмген хураганнарның бирээзин алгаш, чанында хойже сала каапты. Оозу иезин шашкылы аарак дүргөнне эме-ле берди. Кажаада хойнуң аразында чингине тыва ешкүлөр база көстүп тур. Хураганнарны оолдар аңгылай кажаалапкан соонда, кадарчы хоюнуң кажаазының аксын ажыдыпты. Шуушкан хөй хойнуң, ак-ак хураганнарның чараштарын магадап тура, уруг-дарынынга соң-даарта кедилг болуру-биле мал өстүрүп бээр дээш демнежил, мал-маганны чүзүн аайы-биле өстүрүп турар бо малчын өг-бүлө өскөлөргө үлегерлиг болур ужурлуг.

Чойганмаа САТ.
Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруктары.

АНЫЯКТАРНЫҢ КИРЖИЛГЕЗИ-БИЛЕ

Апрель 19-та, субботада, Тываның чаа туттунар деп турар зоопарыгының девискээринде баштайгы ажыл-херек чоруп эгелээ. Кызыл хоорайның “Орбита” телестанциязының чоогунда улуг девискээрниң бир кезинде бок-күзүрүмнү хоорайның комсомолчулары аштап-арыглааннар. Комсомол секретары Е.Д. Донгак баштаан Кызылдың өөре-

дилге черлериниң студентилери келир үениң зоопарыгы боор черни доктаамал хайгааралга ап, еске-даа ажылдарга боттарының доктаамал киржилгезин илереткеннер. Зоопарк тудуу хоорайның, республиканың бүгү аныяктарының дорт киржилгези-биле болур ужурлуг деп комсомолчулар бодалын илередип, шалыкын ажылды бүдүргөннер.

М.ХОВАЛЫГ.

Көдээниң культура амыдыралы ЧОГААЛЧЫНЫҢ 60 ХАРЛААНЫНГА

Эрткен неделяда Өвүр кожуунун Хандагайты суурга чогаалчы Николай Ооржактын 60 харлаанынга тураскааткан сактышкын кежээзинче “Шынның” корреспондентилери айттаныпкан бис. Сураглыг “Хүн-Хүртү” бөлүүнүң ырлажып турары дег (“Өвүр хадып туру-ла боор...”), шынап-ла, Хөндөргей эртерге-ле, катап кыш дүшкөн — хар дээрге хар, хат дээрге хат. Улуг артты ажар орукту харлыг дүвү дуглай хөртүктөп каапкан. Үш шак ажыг үеде арт ажар дээш чыылган машиналарның ээлери орук ажыдып, хар эжип келдилер. Караңгы имир дүшкенде, “орупкан” КамАЗ-тың кыйыы-биле эртер орук арай деп-ле ажыттыган. Ам-на Хандагайты кайы сен дээш халдып ажып келдивис.

Кожуунун Төп культура бажыңына кирип кээривиске-ле, Николай Болустаевичиниң ажыл, амыдыралына тураскааткан солун чуруктарлыг, хана солун тур. Н.Б.Ооржактын өг-бүлөзи, эш-өөрү, дөргүл-төрөлдери-биле тырттырган чуруктарын сонуургап көрдүвүс. Чурук бүрүзүнүн адаанда шүлүктөп тургаш бижип каанын магададывис.

Өвүр кожуун чагыргазының даргазы А.С.Куулар чогаалчының 60 харлаанынга тураскааткан кежээни ажыдып тура, Николай Болустаевичиниң дугайында чылыг, чымчак сөстөрүн чугаалады.

— Өвүр кожуун салым-чаянынгыларның чурту. Алдарлыг чогаалчы чаңгыс чер-чурттуглары-биле кады Николай Ооржакка база бистиң чер чоргаарланыр. Өвүр — ооң ийиги чурту дээрзи чугаажок. “Улаатай” чечен чогаал каттыжышыкынын удуртуп тура, Николай Болустаевич кожуунун культурлуг сайзыралына улуг үлүүн кириштирип келген.

Чогаалчының чогаадкычы ажыл-ижинге болгаш кижизиг мөзү-бүдүжүңге хамаарыштыр ол кежээ чыылган чон хөй-ле чаагай сөстөрүн сөглөп, ону чылыы-биле сактып, чогаалдарына үнөлөдди бергеннер. Шынап-ла, Барыын-Хемчик чурттуг боду кара аныянда-ла Өвүрге

келгеш, ол чон-биле эптигнайыралдыг чурттап, оларнын езулуг хүндүлүг чаңгыс чер-чуртуу апарган чогаалчының чогаалдарының хөй кезии Өвүр-биле холбашкан, бо онзагай булунга тураскааткан болбай канчаар. “Өвүрнүң йөрээл ыры” деп шүлүү кожууннун ыдык ырызы-дыр деп болур. “Ак-Чыраа”, “Солчур”, “Хандагайтым” дизе-ле, кожууннун суур-суму бүрүзүн чогаалчы шүлүктөрүндө алгап ырлаан. Николай Ооржактын сөстөрүндө тус черниң композиторлары аялгаларны чогаадып каан. Өвүр чону ол ырларны чоргаарал-биле ырлажып чорууру өөрүнчүг. Эгин кожа эдержип чурттап келген чонунга ооң мөгөйии, чырык тураскаалы ол-дур. Байырлалда чыылган чоннун өөрүшкүлүг арыншырайындан, оларның чылыг-чимчак сөстөрүндө Барыын-Хемчик оглу Николай Ооржактын кайы хире хүндүткелдиг чораанын кизи эскербес арга чок.

Кежээни башкарыкчылап эрттирген культура ажылдакчылары Александра Кертик-ооловна Монгуш биле Арат-оол Кончук-оолович Саая оларны мергежилниң езулуг мастерлери-дир деп мактап, көрүкчүлөр оларны таалап-биле дыннап, оларга чоргаарланып ханмас болду.

Чогаалчының кады төрөөн дунмазы, Улуг-Хем кожуундан келген башкы Урана Болустаевич аакызының дугайында мынчаар сактып чугаалаан: — Өг-бүлө кижизидилгези кижиниң өзүп сайзыраарына, чажындан кизи болуп хевирлеттинеринге дыка-ла улуг салдарлыг. Акым бүгү талазы-биле талантылыг кизи: чогаалчы, спортчу, чурукчу, хөгжүмчү.

Чогаалчының өөнүң ишти Галина Ылдыковнаның эштери — орус дыл методкаттыжышыкынын башкылары Н.Б.Ооржакты шуут-ла каттыжышыкынын кежигүнү кылдыр санаар, чүге дизе оларның ажылына — бижиир болгаш каастаар хөй-ле чүккү ол чүктөп чораанын сеткил ханып чугаалаар чорду. “Өвүрнүң кадыннары” деп шүлүүн Н.Ооржак “бистерге

тураскааткан” деп башкылар чоргаарланып чоруурлар.

Н.Б.Ооржактын төрөөн чери Шекпээр сумузунун чагырыкчызы, чогаалчының өөнүң иштинин кады төрөөн дунмазы Н.Ы.Салчак честезиниң дугайында мынчаар чугаалаар: — Өг-бүлениң улуу угбавыс мындыг онза, биче сеткилдиг, томаанныг кижиге таварышкан болгаш ындыг ийикпе, өскөлери база ындыг болган. Ынчангаш аразында эптигнайыралдыг чурттап чордулар. Николай Болустаевич оларына тураскаадып “Бажаларым” деп баштак шүлүк бижээн, а композитор Кара-Кат Ооржак аялга бижип каан.

Ол кежээ чыылган чонга чогаалчының өөнүң ишти Галина Ылдыковна Н.Б.Ооржактын чогаал “үүжезин” (үш ном кылдыр парлаарына чогаалчы белектер каан) — кончуг тодуг кара папказын көргүстү.

Ол хүн Хандагайтыга суму чагыргазының хүнү деп байырлал база болган. Анаа — Шеми, Ак-Туруг, Шагаан-Арыгдан келген аалчылар чогаалчыга тураскааткан кежээге база киржип, ооң ырларын ырлажып, шүлүктөрүн чугаалап, сценажыткан көргүзүлгелерин ойнаан.

Н.Б.Ооржактын чогаалдарына уран номчулга мөөрейиниң тиилекчилери бо: бирги черни Мерген Куулар алган, ийигизин — Галина Донгак, үшкүзүн Фаина Куулар.

Байырлыг кежээни кожуун чагыргазының даргазы А.С.Куулар хаап тура, Николай Ооржактын чогаалдарының бир номун чырыкче үндүрүп, парлап бээрин аазавышаан, Тываның ыдык ыры апарган Николай Ооржактын “Курай-курай” деп ырызын чыылганнарга ырлап берген. Чогаалчының төрөөн чурту Барыын-Хемчик кожуун чагыргазы база бир номун парлап үндүрерин аазап турар.

Николай Ооржак чогаалчывыс аравыстан өске өртем-чейже эрте айттаныпкан-даа болза, ооң чогаалдары ам-даа чонун өөртүр.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

ЧЕТТИРГЕНИН ИЛЕРЕТКЕННЕР

“Хөктүг-чиктиг” Кежиктигиниң Хөглүг, баштак кежээзинден.

Апрель 6-да Тыва филармонияга “Саян” ансамблдин, ТР-ниң болгаш РФ-тиң алдарлыг артизи Демир-оол Кежиктигиниң “Хөктүг-чиктиг” деп оюн-баштак көргүзүүнө чордум. Көрүкчүлөрүңүң дилээни-биле ийи дугаар көргүзүп турары ол. Биргизи апрель 1-де болуп эрткен. Программаны каткы хүнүңге бараалгаткан. Каткы-хөглүг кежээде Кежиктигиниң делегейни дескинген, каптагайны кайгаткан, көрбөөн чүвези чок, көдүрбөөн хөңөө чок, ишпээн-чивээн чеми чок, тудуп, суйбаваан чүвези чок тулган чараш эштери киржип турар. Концерти “Саян” ансамблдин артизи, ТР-ниң алдарлыг артизи Сат Дамба-Доржу, каттырынчыг сактышыкынар-биле деткивишаан, башкарып турду. Демир-оол Кежиктиг-даа сценаже үне халып келди: шиник хептиг, эрес-шоваа, чиик-кашпагай,

омак-хөглүг, арын-шырайында хүлүмзүрүг чайынналган... Динмиттиг адыш часкаашкыны...

Кежиктиг, баштак өттүнүүшкүннерлиг артист болгай. Херээн-же кижиниң бедик үнү-биле ыргавышаан, ооң аажы-чаңын көргүзүп, харын-даа балерина болуп танчылап турду. Көрүкчүлөр аажок сонуургап, каттыржып, адыш часкап турдулар. Чижээлээрге, алдарлыг артистеривис Кара-кыс, Максим Мунзуктарның кожамык ырын ТР-ниң болгаш РФ-тиң алдарлыг артизи Борис Монгуш-биле күүседип, база “Бай-ла Хемчимни” Д.Кежиктиг Кара-кыс Намзатовнаның үнү-биле ырлап турар. “Балыглаткан куу куш” деп сценага Кежиктиг куу куш (балерина) болуп танчылап үнүп кээрге, зал чир-шон дүштү: ооң кеттиниң алганын, херээнде мөндүнээштерлиг хөндүргени, шыңганнарлыг холдарын, буттарын, дорт салаалар кырында сирилээн-кавылаан

шимчеп чоруп турарын көөрге, дыка-ла каттырынчыг.

“Тожунун чурумалдары” деп сценада Д.Кежиктиг аңчы кижиниң ролун ойнап турар. Аңчының бодун аң ышкаш ышка азып алган эккээрлер. Каттырынчыг таварылга. Демир-оол Кежиктиг — хөй талантылыг салым-чаянныг артист-тир деп билдим.

Кежээде белек-селек манап турар деп чарлаан. Шаңналдарны тыпсырын тывынгыр чогааткан. Көрүкчүлөрүн аңаа киржилгези шуут чок. Анаа-ла олуттарында олурарлар. Шаңналдарны Д.Кежиктиг боду тыпсып турган. Белек-селектерин өртөктөри 180-300; 350-700 акшага чедип турар. Шаңналдар алган көрүкчүлөр артистиң четтиргенин илереткеннер.

Ынак артизивис Демир-оол Кежиктиге моон-даа сонгаар чогаадкыч чедишкыннерни күзээр-дир мен.

Чолдак-оол ОЮН,
күш-ажылдыг хоочуну.

АБИТУРИЕНТИЛЕРНИҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

Тыва Республиканың Кадрлар политиказының эртем болгаш өөредилге черлериниң яамызы

Москвада М.В. Ломоносов аттыг күрүне университетиниң (МКУ) дараазында факультеттеринге бюджеттен өөренир шылгалда кылыр үнүшкүннүг олимпиадага киржир документтерини хулээп алырының дугайын дыңнатты. Чедип алыр мергежилдери болза: **механик-математика факультетинге** кирер дизе, математикага бижимел-биле, математикага аас-биле, орус дыл болгаш литературага сочинение бижир, **саналга математиказынга болгаш кибернетикага** математикага бижимел болгаш математикага аас-биле, физикага бижимел, орус дыл болгаш литературага сочинение бижир, **физика факультетинге** математикага бижимел, физикага бижимел, орус дыл болгаш литературага сочинение бижир, **химия факультетинге** математикага бижимел, химияга бижимел, физикага бижимел, орус дыл болгаш литературага сочинение бижир, **биология факультетинге** математикага болгаш химияга бижимел, орус дыл болгаш литературага сочинение бижир, **хөрзүн шинчилээр факультетке** математика, химияга бижимел, орус дыл болгаш литературага сочинение бижир, **геология факультетинге** математикага бижимел болгаш аас-биле, орус дылга болгаш литературага сочинение бижир, **география факультетинге** математика, географияга бижимел, орус дыл болгаш литературага сочинение бижир, **материалдар дугайында эртем факультетинге** математикага бижимел, химияга азы физикага бижимел, орус дыл болгаш литературага

сочинение бижир, **төөгү факультетинге** орус дыл болгаш литературага сочинение, Ада-чурт төөгүзүнге аас-биле, даштыкы дылга бижимел-биле, **филология факультетиниң "орус дыл болгаш литература мергежилинге"** орус дыл болгаш литературага сочинение, орус дыл болгаш литературага аас-биле, Ада-чурт төөгүзүнге аас-биле, **философия факультетинге** орус дыл болгаш литературага сочинение, ниитилел билинге болгаш Ада-чурт төөгүзүнге аас-биле экзаменнерни дужаар.

Ол ышкаш, МКУ-га өртектиг өөренип кирериниң шылгалдаларын база чорудар. **Социология факультетинге** өөренириниң чылда өртээ 2,5 муң доллар, орус дыл болгаш литературага, ниитилел билинге, математикага бижимел шылгалдалыг. **Экономика факультетинге** өөренириниң өртээ 4,5 муң доллар (чылда). Математикага бижимел, орус дыл болгаш литературага сочинение бижир. **Бизнес школазынга (мергежили — менеджмент)** өөренирде, чылда 3,5 муң доллар төлээр. Математикага, ниитилел билинге бижимел, орус дыл болгаш литературага сочинение бижир.

Экзаменнерни Кызыл хоорайга 2003 чылдың апрель 26-да хулээп алыр.

2003 чылдың апрель 24-ке чедир билдирешкинни, школалардан бо чылын алган демдектерин, паспортун болгаш 3х4 см хемчээлдиг 6 фото-чурукту өөредилге черлеринге кирер күзелдиглер кирир. **Яамының адреси:** Кызыл хоорай, Ленин 32, кабинет 205 (Кызыл хоорай чагыргазының бажынында).

Тайылбыр алыр телефону: 1-12-75.

ЧАА КЕЖИГҮННЕР

Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннери Тывада немежип турар. Моон мурнунда 21 кижиге турган болза, бо чылдың оларның саны беш чедир өскен. Чооду Кара-Күске, Любовь Батурина, Бижек Комбу, Кара-оол Натпий-оол, Роман Лудуп оларны Россияның Чогаалчылар эвилелиниң кежигүннеринге хулээп алган.

Чечен ИРБИЖЕЙ.

Тываның В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры

Россия Федерациязының Театр ажылдакчыларының эвилелиниң үндезилеттингенинден бээр 125 чыл оюнга тураскааткан

«Онза чараш, янзы-бүрү ойнаттынмаан рольдарым»

деп чогаалдыкчы мөөрейниң иштинге эртер хемчеглерниң

ПРОГРАММАЗЫ

Апрель 25-те 18.00 шакта

«Онза чараш, янзы-бүрү Ойнаттынмаан рольдарым»

театр артистериниң аразынга болган чогаалдыкчы мөөрейниң

ТҮННЭЛ КОНЦЕРТИ

Театрның репертуарында шиилерде ойнап турар рольдардан аңгыда, ынак артистериниң уран талантызында эскертинмейн чоруур чажыттарын бо түннел-концерттен көрүп, билип алыр силер. Ону эрттирбегер, эргим көрүкчү!

Апрель 26-да Өртээ 50 рубль
17.00 шакта

ПРЕМЬЕРА!!!

Клод Манье

«БЛЭЗ азы француз ынакшыл»
(комедия)

Апрель 27-де Өртээ 50 рубль
12.00 шакта
М.Кежелдей

«Үш чүүл эртемниг оол»
(Хөгжүмнүг тоол)

Апрель 27-де Өртээ 25-30 руб.
17.00 шакта.

«КАДАЙЛАНЬПШКЫН»
(Комедия)

Өртээ 50 руб.

Билеттерни театрның кассазында садып турар. Тел: 1-11-41.

КИНО

25-27 апреля «НАЙЫ-РАЛ»: «Сорвиголова» (США, фантастика) 9.50, 11.50, 13.50, 15.50, 17.50; **видеозал: «Обнаженное оружие»** (Гонконг, боевик) 10.00, 11.40, 13.20, 15.00, 16.40, 18.20.

25 апреля «ОТЧУГАШ»: «Девочка из блокадного города», «Внимание, черепаха» (Россия) 11.00 «Король вечеринок» (США) 14.00, 15.50, 17.40.

26 апреля «ОТЧУГАШ»: «Доктор Айболит» 14.00, «Король вечеринок» (США) 15.30, 17.20.

27 апреля «ОТЧУГАШ»: «Пусть я умру, господа» 14.10, «Король вечеринок» (США) 15.40, 17.30.

БАЖЫҢ САДЫП ТУР МЕН

Чанында бичии хемчигештиг, 60 соток черлиг, долгандыр чаа керимниг, керим иштинде тудуглары шупту чаа (кудук, чунар-бажың, ногаа шыгжаар чер, мал тудар кажаалар). Ногаа, картофель тарьырга дыка-ла үнер.

Өртээ 50 муң рубль, дугуржуп болур.

Адреси: Танды кожуун, Кызыл-Арыг суур. Кызылда телефону 5-19-68.

МӨГЕЙИП ОР БИС

Хоочуннар хүрээлеңинге хамааржыр «Шын» солундан дилээривис болза: Бистиң өг-бүлевисте чүгле иелээн арткан улус бис. **Алексей Григорьевич Ефимов** Ада-чурттуң Улуг дайынының инвалиди, а **Наталья Ивановна Ефимова** күш-ажылчы фронтунуң киржикчизи бис.

Бистиң чурттап орав бажынывис иштин неделя санында-ла арыглап-аштап, ийи чыл дургузунда үзүктел чок дузалажып келген Кызылдың № 1 школазының 8 «ж» класстың өөреникчилеринге, класстың удуртукчузу Чойгаана Комбу-ооловна Кара-Салга арыг-чаагай сеткили, дузазы дээш сеткиливис ханызындан четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илередирин чөпшээрер көрүңер. Ажыл-ижиңер аайлажып, бүгү-ле чүүлдерге чедишкиннерлиг болуңар.

ЕФИМОВТАРНЫҢ ӨГ-БҮЛЕЗИ.

МӨӨРЕЙЖЕ
ДАЛАЖЫҢАР

Республика чергелиг III-кү эстрадалыг ыры мөөрейи «ХЕНДЕРГЕНИҢ СЫЛДЫЗЫ-2003» май 10-11 хүннеринде болуп эртер.

Мөөрейге киржир күзелдиг ыраажыларны чаладьыс. Дадьыгы 100 акша.

Болур чери: Чеди-Хөл кожуун, Ак-Тал суур.

КОМИССИЯНЫҢ ДЫҢНАДЫ

Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың март 26-да №12 доктаалын күүседире-биле **ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ҮНЕЛИГ МЕТАЛЛДАРГА КҮРҮНЕ ФОНДУЗУНУҢ ДИРЕКЦИЯЗЫ** узуткаашкын үезинде туруп турарын дыңнатты. Тыва Республиканың үнелиг металлдарга Күрүне фондусунун дирекциязы, ИНН 1701029031, кредиторларга өрелиг болза, боттарының негелделерин бо чарлалды парлаан хүнден ийи ай иштинде дараазында адреске кирир: 667000, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, бажың 18, бешки казт. **Телефону 1-13-66.**

УЗУТКААШКЫН КОМИССИЯЗЫ.

Тыва Республиканың дээди мергежилдин спортшколазы

бир дугаар тыва кикбоксингиге делегей чемпиону **Аяк Дайнчыевич СОЯНГА** тураскааткан республика чергелиг бокс маргылдаазын апрель 24—27 хүннеринде Эрзин суурга эрттирер.

Шаңналдары: Чемпион ат дээш — 1 муң акша.

II чер — 700 акша,

III-IV чер — 500 акша.

Ол ышкаш тускай шаңнал «Мистер нокаут» — Тываның алдарлыг спортчузу Эрес ЯНДААНЫҢ чырыткылыг адын мөңгөжиткен.

Кол деткикчилер: ТР-ниң Спорт күркөмитеди;

— ТР-ниң бокс болгаш кикбоксинг федерациязы;

— ТР-ниң Чурукчулар эвилели;

— Эрзин кожуун чагыргазы;

— ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттары: В.С. Орус-оол (Тес-Хем кожуун), Б.Б. Монгуш (Өвүр), В.М. Баргына-Сады(Чаа-Хөл);

— Тываның Чазак Даргазының Канцеляриязының удуртукчунуң оралакчызы Б.А. Дамдын, Эрзинде бокс федерациязының даргазы А.С. Дирчин болгаш В.Ч. Белчит, Д.Д. Кыргыз, С.Ш. Соян, М.Т. Монгуш, Ю.Л. Кенден, Л.С. Яндаа.

СПОРТЧУ МАРГЫЛДААЛАР

Афганистанга шериг албаны эрттирип тургаш, маадырлыгы-биле амы-тынындан чарылган **Гера Очурович БАЛЧЫЙНЫҢ**, **Игорь Апыр-оолович СОЛДУПУҢ** 40-40 харлаанынга база мөчээнинден бээр 20 чыл эрткеннге тураскааткан

спортчу маргылдаалар Арыг-Үзүү сумузунга МАЙ 9-ТА болур.

1. **ВОЛЕЙБОЛГА:** оолдар, уруглар, хоочуннар аразынга.

2. **АЪТ ЧАРЫЖЫНГА:** аныяк чүгүрүк, улуг чүгүрүк, челер аъттар маргылдаазы.

3. **ХҮРЕШ.**

Эгелээри 11 шакта.

ТӨРЕЛДЕРИ.

e-mail: shyn@tuva.ru

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, С. Хертэк, Т. Хертэк.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, компьютер төвү — 1-03-90, культура, өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, кедээ ажыл-агый, улуттук килдистер — 1-17-09, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91; Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94. Неделеда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7926. Чагыг 47.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткелтиңген.

Бүрүткелтирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңан саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылглары дээш авторлар боттары харышпаар.